

Daders en hun aanslagen

In het hoofd van de radicale verliezer

Promotor: prof. dr. Herbert De Vriese

Verhandeling aangeboden tot het
verkrijgen van de graad van
Master in de Wijsbegeerte
door: Jens Verwilligen

Antwerpen,

Daders en hun aanslagen

In het hoofd van de radicale verliezer

Jens Verwilligen

Voorwoord

Daders en aanslagen zijn een zeer gevoelig thema. Dit lijkt een evidentie, maar na ruim twee jaar analyses van artikel na artikel over de gruwelijkste aanslagen, kan ik u verzekeren dat de invloed van morele afschuw en emotionele betrokkenheid met de slachtoffers sterk afneemt. Ik prijs mij dan ook gelukkig dat ik voldoende met anderen kon spreken over mijn onderzoek. Terwijl ik met zo weinig mogelijk vooroordelen daders van aanslagen bleef analyseren, waakten zij over mijn erkenning van de gevoeligheid van dit thema. Begrijp mij niet verkeerd. Niets zal mij er ooit van kunnen overtuigen dat aanslagen op onschuldige omstanders rationeel gelegitimeerd kunnen worden. Het was ook mijn verontwaardiging en afschuw over dergelijk daden die mij oorspronkelijk leidden tot dit filosofisch onderzoek.

Vorig jaar begon ik mijn onderzoek naar het concept 'de radicale verliezer'. In het kader van mijn bachelor-scriptie bleek uiteindelijk dat ik de tijd noch de ruimte had om alles te bespreken dat ik wilde. Samen met mijn promotor, die het enthousiasme voor dit thema deelde, besloot ik om dit onderzoek verder te zetten. Enzensbergers concept van de radicale verliezer is grotendeels onbesproken gebleven op een academisch niveau. Er was dus zeker genoeg ruimte om het filosofisch verder uit te diepen. Dat is ook meteen het ware opzet van deze thesis.

Het perspectief van de radicale verliezer beschikt over een zeer welonderscheiden kracht. Het reikt verder dan de vooroordelen met betrekking tot ideologie en religie, want het gaat op zoek naar wat daders van aanslagen zijn als individu, als mens. Dit wil niet zeggen dat ik met de keuze voor dit perspectief strijd tegen gangbare analyses van bijvoorbeeld 'terrorisme' en 'school shootings'. Wat ik wel wil doen, is daar een nieuw licht op werpen door deze fenomenen onder één noemer samen te nemen. Wat gebeurt er als we daders van terroristische aanslagen en van 'school shootings', die doorgaans nogal gemakkelijk van elkaar onderscheiden worden als respectievelijk ideologisch gedreven en psychologisch gestoord, allebei beschouwen als verliezers? En niet zo maar als verliezers, maar als verliezers die zich ontpoppen tot iets veel ergers: tot individuen die op geen enkele manier meer geworteld zijn in de samenleving en in de realiteit? Tot radicale verliezers.

In deze masterthesis verbind ik mijn filosofisch onderzoek naar daders en hun aanslagen dus opnieuw aan het perspectief van de radicale verliezer. Maar ik probeer in dit werkstuk dieper door te dringen tot het individu, de concrete mens achter de aanslagen. De

individuele profielen van de daders die ik opvoer, verschillen uiteraard enorm. Toch is het mijn voornaamste uitdaging daar in deze thesis iets filosofisch betekenisvol over te zeggen.

Inhoud

Bij wijze van inleiding: twee theatervoorstellingen.....	11
<i>'Ik hou van de dood, zoals jullie van het leven houden'</i>	16
<i>Breivik's Statement</i>	25
1. De verliezers van de samenleving	31
1.1 Conceptuele analyse	32
<i>Verlies als relatieve positie</i>	32
<i>Keuze en het lot</i>	34
1.2 Cultuurfilosofische analyse	35
<i>Historische context</i>	35
<i>Het ontstaan van de verliezer</i>	37
<i>De eisen van de samenleving</i>	40
<i>Conclusie bij het eerste hoofdstuk</i>	43
2. De radicale verliezer	45
<i>De identiteit van de radicale verliezer</i>	45
<i>Het doel van de radicale verliezer</i>	48
3. Terroristen en psychopaten	55
<i>De terrorist</i>	57
<i>De psychopaat</i>	61
4. Aanslagen als het werk van radicale verliezers.....	65
<i>Legitimiteit van het perspectief</i>	65
<i>Ideologie, het collectief en de aanslag</i>	66
Slotbeschouwing.....	73
Bibliografie	77

Bij wijze van inleiding: twee theatervoorstellingen

Beste lezer, ik wil u meenemen in het hoofd van de radicale verliezer. Als filosofisch concept en als karakterisering van een dader die een aanslag pleegt is deze ‘radicale verliezer’ nog grotendeels onontgonnen terrein. Hoewel het concept uitvoerig is beschreven door zijn geestelijke vader Hans Magnus Enzensberger,¹ is het tot dusver in de filosofische literatuur nooit verder uitgediept of sterk in achtning genomen. Een theoretische definitie van de ‘radicale verliezer’ wens ik hier nog niet te geven, omdat het me beter lijkt om eerst te kijken naar de interpretaties van wat er omgaat in daders en me de vraag te stellen wat een dader precies drijft om een aanslag te plegen. Uiteraard doe ik dit al meteen met het concept van radicale verliezer in het achterhoofd en zonder af te willen doen aan andere analyses die zijn gemaakt van de daders. De theaterstukken die ik wil bespreken zijn echter een goede aanleiding tot het filosofisch onderzoek dat ik wil voeren. Laat mij daarom eerst ingaan op wat ik samen met u wil lezen.

In de eerste plaats wil ik samen met u het script van Mohamed Kacimi’s theaterstuk getiteld ‘Moi, la mort, je l’aime comme vous aimez la vie’ lezen (‘Ik hou van de dood, zoals jullie van het leven houden). Zowel Mohamed Kacimi als het hoofdpersonage van het theaterstuk, Momo genaamd, zijn van Algerijnse afkomst. Het theaterstuk probeert inzicht te geven in de geest van de 23-jarige Mohamed Merah, die in maart 2012 zeven mensen om het leven bracht, onder wie drie kinderen.² Zijn aanslagen vonden plaats op drie afzonderlijke tijdstippen. Op 11 maart 2012 maakte hij zijn eerste slachtoffer in Toulouse. Merah schoot een kogel door het hoofd van Imad Ibn-Ziaten, een Franse soldaat. Enkele dagen later op 15 maart sloeg hij opnieuw toe, deze keer in Montauban. Ook deze keer richtte hij zich tegen Franse soldaten. De 25-jarige korporaal Abel Chennouf en de 23-jarige soldaat Mohammed Legouad kwamen om het leven. De 27-jarige Loïc Liber bleef zwaargewond achter en is tot op de dag van vandaag nog steeds grotendeels verlamd. Op 19 maart nam Merah opnieuw Toulouse in het vizier, meer bepaald een joodse school. Bij zijn laatste aanslag maakte hij vier slachtoffers, waaronder drie kinderen. Aan de ingang van de school bracht hij eerst de Israelische leraar Jonathan Sandler om het leven. Aan de bushalte van de schoolbus schoot hij

¹ Enzensberger, *De radicale verliezer*, 2016.

² Knight, “Abdelghani Merah veroordeelt islamisme, kiest voor humanisme”; Smith-Spark, “Who Was French Gunman Mohammed Merah?”; “Who Was Toulouse Gunman Mohamed Merah?”

twee jonge kinderen (vier en vijf jaar oud) neer. Daarna drong hij de school binnen waar hij tot slot de zevenjarige Myriam door het hoofd schoot. Volgens getuigenissen greep hij haar vast bij de haren om haar vervolgens te executeren. Intussen werd in Frankrijk het hoogste terreuralarm afgekondigd en werd er een heuse klopjacht gehouden naar de eerst nog onbekende dader. Op 20 maart kwam de politie Mohamed Merah op het spoor en een dag later wisten ze hem te traceren tot zijn appartement in Toulouse. Een RAID-team heeft het appartement dertig uur belegerd. Uit onderhandelingen tussen de politie en Merah, bleek dat Merah in eerste instantie de bereidheid toonde om tot een overeenkomst te komen. Het zag er zelfs even naar uit dat hij zich ging overgeven. Uiteindelijk bedacht hij zich echter en zette hij een laatste aanval in op de politie, die hem fataal werd. Merah werd dodelijk verwond en stierf ter plekke.³

De daden van Mohamed Merah zijn zo verschrikkelijk, dat ze ons begrip te boven gaan. De aanslagen van Merah werden dan ook terecht veroordeeld als barbaars en onmenselijk. De media, staatshoofden, Franse staatsburgers, maar ook anderen verspreid over de hele wereld betuigden steun aan de slachtoffers en uitten hun afschuw tegenover de aanslagen. Ook iemand die heel dichtbij de dader leefde, Abdelghani Merah distantieerde zich openlijk en uitdrukkelijk van zijn broer. Abdelghani schreef een boek getiteld 'Mon frère ce terroriste', waarin hij afstand neemt van zijn broer, zijn idealen en het moslimfundamentalisme.⁴ Het toont daarmee goed de emotionele kant van het verhaal, want ook Abdelghani is in zekere zin een slachtoffer. Abdelghani toont vooral een grote verontwaardiging.

Hoewel Kacimi onze afkeer voor de gruwelijke daden van Merah deelt, voelt hij zich hierdoor niet verhinderd om van deze man een zeer menselijk portret te scheppen.⁵ Kacimi probeert met zijn theaterstuk een aanzet te geven tot het kunnen begrijpen van het onbegrijpelijke. Dit vereist een zekere moed en het abstraheren van de eigen gevoelens. Om het theaterstuk uit te kijken, wordt bijna evenveel verwacht van de toeschouwer. Het opzet van Kacimi is dus veeleisend en in de ogen van velen te veeleisend.

De meesten onder ons lijken bewust, net zoals Abdelghani trouwens, niet verder te willen kijken dan de onmenselijke brutaliteit van de 'moslimterrorist' en de verschrikking die hij belichaamt. Dat is een sterke morele keuze en ze is begrijpelijk. Kacimi toont ons echter

³ "La course macabre de Mohamed Merah"; Baumer, "Loïc Liber, seul rescapé de Merah"; Kacimi, *Moi, la mort, je l'aime, comme vous aimez la vie*; Smith-Spark, "Who Was French Gunman Mohammed Merah?"

⁴ Knight, "Abdelghani Merah veroordeelt islamisme, kiest voor humanisme".

⁵ Kacimi, *Moi, la mort, je l'aime, comme vous aimez la vie*, 6.

het menselijke gelaat achter het monster. Als gevolg van dit conflict tussen morele gevoeligheid en het scheppen van een menselijk portret werd het toneelstuk, dat in juli 2017 in de zalen van Avignon werd gebracht, net zoals de reeks van andere voorstellingen die inzicht wilden geven in wat er omgaat in het hoofd van de daders van aanslagen, verboden. Dit verbod werd echter niet van bovenaf opgelegd, maar kwam vanuit de Franse bevolking zelf. Duizenden mensen tekenden een petitie tegen de poging om de 'islamitische crimineel' te begrijpen. Ze vonden het niet kunnen dat er een sfeer werd gecreëerd die de gruwel reduceerde tot de 'banaliteit van het kwaad' en richtten zich daarom naar de toenmalige Franse minister van cultuur Françoise Nyssen.⁶

Dat dit soort onderwerpen zeer gevoelig ligt bij het ruimere publiek mag niet verbazen. Het betreft hier immers een gebeurtenis die voor Frankrijk een traumatische ervaring moet zijn geweest. Een forum bieden aan de ideeën van Mohamed Merah en hem daarbovenop theateraal en sympathiek voorstellen, was wellicht een kaakslag voor wie de gebeurtenissen nog vers in het geheugen lagen. Laat ons niet vergeten dat het theaterstuk slechts vijf jaar na de aanslagen al in de zalen kwam. Het is dus begrijpelijk dat het trauma dat deze gruweldaden teweeg bracht, nog niet door iedereen was verwerkt, laat staan vergeten. Frankrijk bleef diep geschokt achter na de aanslagen van Merah en bleef ook niet gespaard van latere aanslagen. Dat de dader daarbovenop onrechtstreeks ook een forum werd gegeven, zou hard aankomen bij wie dierbaren verloor door de aanslagen. Het centrale argument van het protest tegen het toneelstuk is dan ook dat het respectloos is tegenover de slachtoffers.⁷

Niettemin is het opzet van Kacimi legitiem. Hij wil immers beter kunnen begrijpen waarom iemand in staat is tot dergelijke gruweldaden. De poging om deze drijfveer te achterhalen is niet vreemd en ook helemaal niet nieuw. Er werd gezocht naar wat moordenaars zoals Hans van Themsche (3 doden) , Anders Behring Breivik (77 doden) en Stephen Paddock (59 doden) dreef. Het grote verschil tussen schriftelijke analyses en een theaterstuk is echter, dat het theaterstuk veel persoonlijker overkomt en letterlijk een podium claimt. Het toneelstuk is geen objectieve analyse noch een autobiografie door Merah zelf. Het stelt Merah voor als Momo, een personage dat al bij al nog wel sympathiek kan overkomen. Deze sympathieke voorstelling leidt terecht tot verontwaardiging, maar heeft wel degelijk een meerwaarde. Ze dwingt ons verder te kijken dan het monsterlijke van het personage en

⁶ "Interdire La Pièce Sur Les Dernières Heures de Mohamed Merah".

⁷ Loc. cit.

confronteert ons met de volgende vraag : Wat dreef de dader dan wel tot het plegen van aanslagen? Het is op deze vraag dat deze thesis wil ingaan. Daarmee sluit ik mij dus deels aan bij het opzet van Kacimi.

Daarnaast wil ik met u ook nog een andere tekst lezen, namelijk het openingsstatement van Anders Behring Breivik op zijn proces. Ook hier is een theatervoorstelling over gemaakt. 'Breivik's Statement' is intussen een voorstelling die al enkele jaren de wereld rond gaat. Auteur Milo Rau laat een actrice, die helemaal niets met de figuur van Anders Behring Breivik te maken heeft, Breiviks openingsstatement voorlezen. Maar laat mij vooraleer ik hier verder op in ga even kort de door Breivik gepleegde feiten weergeven.

Op 22 juli 2011 pleegde Breivik twee afzonderlijke aanslagen. Hij begon met het tot ontploffen brengen van een autobom in het overheidsdistrict van Oslo.⁸ Hierbij alleen kwamen al 8 mensen om het leven en raakten 209 anderen gewond.⁹ Hierna trok Breivik naar het nabijgelegen eiland Utoya, waar de jeugdwerking van de 'Labor party' een jaarlijks zomerkamp organiseerde. Zwaar bewapend en vermomd als politieagent kon hij tot dichtbij de groep jongeren komen.¹⁰ Breivik speelde zijn rol goed uit door te beweren dat hij naar het eiland was gekomen ter bescherming van de jongeren. De aanslag in Oslo, die hij zelf pleegde, was de reden waarom de 'politieagent' naar Utoya ging. Hij slaagde erin om zo een aantal jongeren rondom zich te verzamelen. De gebeurtenis nam echter een drastische wending wanneer Breivik zijn ware intentie toonde en koelbloedig op iedereen die hij kon vinden begon te schieten. Er kwamen hierbij 69 jongeren om het leven en vele anderen bleven gewond achter.¹¹ Aan het einde van het bloedbad werd Breivik gearresteerd. Bij zijn proces werd hij veroordeeld tot de maximum gevangenisstraf.¹²

Breivik wordt in het theaterstuk veel neutraler voorgesteld dan hij eigenlijk was. Doordat de rol van Breivik wordt vertolkt door een vrouw, die niets met Breivik gemeen heeft, komt zijn discours in zekere zin los van de gruwel van zijn daden. Hoewel deze voorstelling geen sympathiek beeld gaf van Breivik, zat ook de auteur Milo Rau zelf met gemengde gevoelens. Hij vond het relevant om te kunnen laten zien dat er wel degelijk logica zat in de

⁸ Turner-Graham, "'Breivik Is My Hero': The Dystopian World of Extreme Right Youth on the Internet", 416; Pantucci, "What Have We Learned about Lone Wolves from Anders Behring Breivik?", 2011, 35.

⁹ Turner-Graham, "'Breivik Is My Hero': The Dystopian World of Extreme Right Youth on the Internet", 416.

¹⁰ Pantucci, "What Have We Learned about Lone Wolves from Anders Behring Breivik?", 2011, 35; Turner-Graham, "'Breivik Is My Hero': The Dystopian World of Extreme Right Youth on the Internet", 416-17.

¹¹ Seierstad, "Anders Breivik Massacre".

¹² Turner-Graham, "'Breivik Is My Hero': The Dystopian World of Extreme Right Youth on the Internet", 416-17.

redeneringen van Breivik, hoewel ze op verwrongen feiten waren gebaseerd. Een heel aantal argumenten dat door Breivik werd gegeven, was volgens Rau dan ook terug te vinden in een groot deel van het Europees (extreem-)rechtse discours. Toch voelde Rau zich er ook niet helemaal goed bij dat hij een forum bood aan een monster als Breivik. Ook van buitenaf werd het stuk om deze reden bekritiseerd.¹³

Op acht februari ben ik het theaterstuk zelf gaan bekijken, toen het in Amsterdam speelde. Enkel de woorden van Breivik werden voorgelezen door de vrouw, die nonchalant een kauwgom kauwde terwijl ze voorlas. Alle interpellaties van de rechter of Breivik's advocaat waren uit het script geschrapt, maar Breivik's reacties daarop niet. Het theaterstuk liet de toeschouwer dus alleen met Breivik en zijn gedachten. Op meerdere vlakken was dit een bevreedende ervaring. In eerste instantie omdat niemand tegen Breivik in kon gaan gedurende een volledig uur, ondanks het feit dat zijn ideeën aanstootgevend waren. Daarnaast was het ook duidelijk, dat Breivik een zeer solide logica had om zijn daden meer rechtvaardigen. Hij zette tot nadenken. Hij, Breivik, het monster dat talloze jongeren ombracht, zette de toeschouwer aan met hem mee te denken en vergeefs te zoeken naar tegenargumenten. Vergeefs, niet omdat Breivik gelijk had, maar omdat enkel hij het woord had en de premissen bepaalde van de redenering. Het werd mij al snel duidelijk dat het net deze premissen waren, die de waarheidswaarde van zijn betoog ondermijnden. Wat mij echter het meest choqueerde was de nabespreking. Experten, onder wie een politicoloog en een filosoof, werden uitgedaagd om naar aanleiding van 'Breivik's Statement' met elkaar in debat te gaan. Een van Breiviks belangrijkste premissen, namelijk dat er zoiets aan de gang is als een overheersing van een 'cultuurmarxisme'¹⁴, werd openlijk verdedigd door één van de experten. Hoewel ook deze persoon de daden van Breivik niet rechtvaardigde, leek hij wel mee te gaan in zijn redenering. Enkel het feit dat Breivik een monster is, staat tussen ons en hem, aldus deze expert. Deze gedachte staat echter haaks op de gedachte die ik zal verdedigen in deze thesis. Het onderzoek naar de drijfveren van de daders van aanslagen dat ik wil voeren, zal zich niet richten op de vraag of er waarheid zit in het gedachtegoed van deze daders. Waar het zich wel op richt is de ervaring van het geradicaliseerd individu en zijn verhouding tegenover de samenleving.

¹³ Verde, "'Breivik was here' [Recensie van de voorstelling 'Breiviks Statement']".

¹⁴ Ik ga dit concept in deze thesis niet bespreken, omdat het niets bijdraagt aan mijn specifiek onderzoek. Daarnaast werd de term ook nooit coherent en begrijpelijk geformuleerd in de nabespreking van het theaterstuk. Zelf heb ik ook geen verder onderzoek gedaan naar dit concept.

Dit inleidend hoofdstuk zal proberen te zoeken naar elementen die inzicht kunnen bieden in de motivatie van daders die gruwelijke aanslagen hebben gepleegd. Eerst tracht ik aan de hand van een gerichte lezing van het theaterstuk over Merah een beeld te schetsen van het hoofdpersonage Momo en van wat er in hem omgaat. Zoals reeds aangegeven, krijgen we in dit stuk een menselijk portret van een man die vier volwassenen en drie kinderen heeft vermoord. Wat hem als mens typeert in het theaterstuk is onder meer de innerlijke tweestrijd waardoor hij wordt gekweld. Zijn redeneringen en gedachten worden gekenmerkt door verschillende incoherenties. Momo lijkt zich hier goed bewust van te zijn. Hij komt dus ook met zichzelf in conflict. Dit zal ik proberen te verduidelijken door zo dadelijk “in zijn hoofd te kruipen” en – in de mate van het mogelijke – te proberen meedenken en meevoelen met het personage.

Vervolgens zal ik ook het statement van Breivik aandachtig lezen. Dit statement biedt bijna rechtstreeks inzicht in de gedachtegang van deze massamoordenaar. Hij licht immers zelf toe wat volgens hem zijn drijfveren waren en zijn daden zou rechtvaardigen. De tweestrijd die bij het personage Momo sterk aanwezig is, komt bij Breivik helemaal niet voor. Breivik wordt in zijn statement getekend door een onmiskenbare trots. Toch zijn er ook gelijkenissen tussen deze twee figuren. Hoewel beiden er een heel ander persoonlijk leven en verschillende ideologie op nahouden, richtten ze zich allebei tegen de samenleving waarin ze leven. Wat in hun verhaal op de voorgrond treedt, is dat ze geen voeling meer hebben met deze samenleving. Integendeel, ze voelen zich door de samenleving verraden. Laat mij dit illustreren door te beginnen aan de lezingen van de theaterstukken.

‘Ik hou van de dood, zoals jullie van het leven houden’

Ik begin nu met het theaterstuk over Mohamed Merah. Hoewel het hier gaat om een theatrale voorstelling, is een bespreking van dit theaterstuk legitiem. Het script is immers gebaseerd op de transcriptie van de conversatie tussen Merah en de politie, die feitelijk heeft plaatsgevonden.¹⁵ De oorspronkelijke conversatie is waarschijnlijk bewerkt om beter te passen in de zalen van het theater, maar blijft een authentieke kern bevatten. Een heel aantal

¹⁵ Kacimi, *Moi, la mort, je l'aime, comme vous aimez la vie*, 49.

citaten zullen dan ook rechtstreeks uit de transcriptie zijn gehaald. Met een bespreking van het personage Momo raken we dus ook aan de motieven van de ‘echte’ Merah.

Aan het begin van de tekst wordt Momo aan ons voorgesteld. Hij is heel wantrouwig tegenover de autoriteiten, maar niet geheel onredelijk. In de gesprekken tussen Momo en de politieagent is er ondanks sterke meningsverschillen toch een soort basis van wederzijds respect. Dit wederzijds respect leidt soms zelfs tot zeer vriendschappelijke conversaties. Wat mensen vooral tegen de borst stootte was de voorstelling van Momo als iemand die best wel een sympathieke kerel kan zijn. “On a été très réglo avec toi. T’es sympa.”¹⁶ Zegt de politieagent al snel tijdens zijn conversatie met Momo. Later zegt hij dat ze fair met Momo omgaan, omdat ook Momo fair met de politie omgaat.¹⁷ Opvallend is dat Momo op dat punt net heeft gezegd dat hij, als hij eerder geweten had dat de hij werd belaagd door een raid team hij ‘zijn hele lader op hen had leeggeschoten’¹⁸. Het lijkt duidelijk dat de politieagent Momo’s vertrouwen probeert te winnen, door de nadruk te leggen op het goed met elkaar omgaan. Toch ontstaat er in het theaterstuk ook een band tussen de agent en Momo. Nadat beiden langdurig met elkaar hebben gepraat, maken ze zelfs grapjes.¹⁹ Op een gegeven moment laat Momo zelfs de woorden “mort de rire”²⁰ vallen. In de context van de conversatie bedoelt hij niet meer dan “ik ga dood van het lachen”, een sarcastische reactie op een flauwe mop van de politieagent. Het proberen om humor in het toneelstuk te betrekken is al zeer gewaagd, maar een uitspraak als deze ligt zeer gevoelig en gaat misschien zelfs te ver. De dood verbinden aan humor in een context waarin een meervoudige (kinder)moordenaar voorkomt, is allesbehalve tactvol. We moeten dus begrip opbrengen voor de mensen die het stuk uit te zalen willen weren uit respect voor de slachtoffers. Soms heeft de humor in het stuk echter een duidelijke functie. Omdat Momo en de politieagent steeds meer bereidheid tonen om grapjes te maken, geven ze aan dat ze toenadering tot elkaar zoeken. In zekere zin wijst het zelfs op het ontstaan van een bizar soort vriendschap.

Verder in de tekst komt er een belangrijke zin voor, waarin Momo benadrukt dat wie twijfelt, niet overgaat tot actie.²¹ Hoewel Momo deze uitspraak doet om zijn irritatie voor de

¹⁶ Ibid., 14.

¹⁷ Ibid., 16.

¹⁸ Ibid., 15.

¹⁹ Ibid., 26, 30, 32, 34.

²⁰ Ibid., 34.

²¹ Ibid., 15.

werkwijze van de speurders te uiten, zegt dit meer over hemzelf. Voor Momo is er in geen geval ruimte voor twijfel: zijn vijand is een absolute vijand. Hij is voor hem niets minder dan een belichaming van het onrecht dat in de wereld geschiedt. Deze nood aan zekerheid staat in schril contrast met de hoeveelheid twijfels die hij heeft bij zowat alles. Hij zit vast tussen twee denkbeelden. Aan de ene kant heeft hij het idee dat er absolute zekerheid moet heersen. Aan de andere kant is hij echter zelf niet steeds zeker van zijn zaak. Laat mij dit verder verduidelijken aan de hand van de tekst.

Het eerste is zijn wil om te handelen in overeenstemming met zijn 'missie'. Hoe hij deze missie invult wordt duidelijk uit het volgende citaat:

Que je sois tué ou que je sois arrêté, j'aurai accompli mon devoir, je suis quelqu'un déterminé, j'ai pas fait ça pour me laisser faire attraper. Là on est en train de négocier, après en dehors des négociations, n'oublie pas que j'ai les armes à la main. Je sais qu'est-ce qui va se passer. Je sais comment vous opérez pour intervenir. Je sais que vous risquez de m'abattre, c'est un risque que je prends. Sachez qu'en face de vous, vous avez un homme qui n'a pas peur de la mort. Moi la mort, je l'aime comme vous aimez la vie.²²

Momo is ervan overtuigd dat hij zijn taak heeft volbracht door zijn aanslagen te plegen. Zich laten arresteren zou in tegenstrijd zijn met zijn daden. Hij, die Frankrijk "op de knieën kreeg"²³, kan niet zelf op de knieën gaan voor de autoriteiten. Vanuit dit opzicht beschrijft hij zichzelf ook als iemand die bereid is om verder te strijden en niet bang is van de dood. Momo's volgende uitspraak is treffend: "Ik hou van de dood, zoals jullie van het leven houden."²⁴ Hij geeft de indruk dat het hem niet kan schelen of hij overleeft of niet. Met deze hang naar de dood onderscheidt hij zich sterk van de westerse samenleving, die zeer gehecht is aan het leven. Het is dus ook een manier voor hem, om zijn wij-zij beeld te versterken.

Leven en dood staan in het zelfbeeld van Momo op gespannen voet. Het doden geeft hem immers opnieuw de kracht om door te gaan met zijn leven. Nochtans is hij ervan overtuigd dat hij bereid en klaar is om te sterven. Hij gaat deze spanning in het begin van zijn conversatie met de politieagent echter zo veel mogelijk uit de weg. Later zegt Momo dan ook het volgende: "Nous sommes des terroristes! Nous sommes des terroristes. Et le terrorisme

²² Ibid., 19.

²³ Ibid., 17.

²⁴ Ibid., 19.

est une obligation.”²⁵ Momo lijkt er dan ook van overtuigd te zijn dat moorden voor hem geen keuze is, maar een noodzaak.

Momo verwijst naar een sterke distinctie tussen gelovigen en ongelovigen. Joden, zelfs als het maar kinderen zijn, zij voor hem niets meer dan ‘targets’. Ongelovigen - voor Momo ‘iedereen die geen moslim is zoals hij’ - zijn in zijn ogen geen echte mensen. Hij lijkt immers niet het gevoel te hebben dat hij hun onrecht heeft aangedaan, zelfs niet wanneer hij deze ongelovigen heeft gedood.

Tegen de politieagent zegt hij ook het volgende: “Ecoute, tu serais mon frère, j’aurais donné ma vie pour toi. Mais là tu n’es pas mon frère, tu es mon ennemi. Donc je peux qu’essayer de te tuer.”²⁶ Hierin stelt hij duidelijk, dat hij zijn leven zou geven voor wie hij als broeder ziet. Wie echter niet aan zijn kant staat, moet hij vermoorden. Omdat de politieagent hem wil arresteren, blijft deze voor hem een vijand. Toch geeft Momo ook blijk van vertrouwen in de politieagent. Wanneer Momo bijvoorbeeld tot aan het raam moet komen om een walkietalkie aan te nemen, vertrouwt hij de politieagent op zijn woord wanneer deze hem belooft dat hem niets zal overkomen. Momo is zich ervan bewust dat hij even goed zou kunnen worden gedood wanneer hij bij het raam komt.²⁷ Het vertrouwen dat hij heeft in de politieagent mag dus zeker niet worden onderschat. Het is één van de aspecten die hem erg menselijk maakt in dit theaterstuk.

Dit wil echter niet zeggen dat het wantrouwen dat Momo heeft tegenover de autoriteiten verdwijnt. Al vanaf het begin is Momo enorm wantrouwig tegenover de politie. Hij noemt ze dan ook lomperiken die zich niets aantrekken van mensen.²⁸ Daarom zegt hij ook letterlijk dat politieagenten, net zoals de media, schurken zijn.²⁹ Op meerdere momenten laat hij ook uitschijnen dat hij zich onfair behandeld voelt. Momo is dan ook voor het minste bereid om over te gaan tot geweld. Hij reageert teleurgesteld op het feit dat hij niet in staat was om ernstige verwondingen toe te brengen aan het raid team, wanneer dit een eerste maal in zijn richting kwam. Wanneer hij een tweede keer geluid hoort aan zijn voordeur, is zijn eerste reactie schieten.³⁰ Er blijft dus ondanks een groeiend vertrouwen tussen Momo en de

²⁵ Ibid., 32.

²⁶ Ibid., 40.

²⁷ Ibid., 20.

²⁸ Ibid., 14.

²⁹ Ibid., 17.

³⁰ Ibid., 24.

politieagent uit het verhaal, een sterk wantrouwen tegenover de politie en tegenover de autoriteiten van de Franse staat in het algemeen.

Toch is ook niet iedereen die voor Momo geen ‘broeder’ is een vijand:

Je m’en foutais, mon but c’était, mon but dans ces attentats, c’était de tué en priorité des militaires parce que ces militaires-là sont engagés en Afghanistan.³¹

J’ai abattu les trois militaires, je suis reparti. Y avait des civils, y avait même un papi à côté qui regardait choqué, j’aurais pu lui en placer une dans, dans, dans la tête et partir. Mais bon, je suis venu que pour les militaires, j’ai bousculé personne, les gens ils étaient en train de courir.³²

Gewone burgers waren zelfs in de ogen van Momo, een meedogenloze kindermoordenaar, onschuldig. Hij achtte het dus niet nodig om hen te treffen met zijn aanslagen. Deze burgers zijn niet zijn vijand, maar ook zeker niet zijn vrienden. Op een gegeven moment vraagt hij zelfs aan de politieagent of alles goed is met zijn burens. Momo kwam naar eigen zeggen goed overweg met zijn burens en wilde niet dat ze door hem in de problemen zouden komen.³³ Er is dus ook in het denken van Momo een brede neutrale zone tussen vriend en vijand. Vooral wanneer het gaat over zijn acties en doelwitten, doet Momo aan zwart-wit denken. Hij koos zijn doelwitten enkel op basis van hun betrokkenheid in de oorlog in Afghanistan. Hun geloof en origine deed er niet toe. Daarom bleek Momo in staat om ook moslims te doden. Het feit dat ze soldaten waren die hadden gestreden in Afghanistan maakte alle andere factoren irrelevant.

Momo’s reactie na het plegen van zijn eerste aanslag toont ook aan dat hij niet zonder meer een gek is:

Abattre un homme, tu vois, je savais que c’était une bonne action mais, comme tout homme qui abat un homme pour la première fois, je ressens quelque chose. Et psychologiquement, j’étais fatigué. J’étais pas fatigué physiquement mais j’étais fatigué à cause de, de ça et ben, j’étais fatigué, je dormais beaucoup, j’ai même pas eu la force d’allumer la télé, pour te dire. Et, dès que j’ai fait l’autre opération, juste avant de la faire, j’avais pas de stress, parce que je suis tout seul. J’ai pas quelqu’un qui est sur le scooter. Voilà, je devais tout faire tout seul, filmer, tirer, remonter, fuir, tout. La deuxième fois j’ai, j’ai, j’ai vu que j’en avais tué trois, moi je pensais que je les avais tués les trois, à ce moment-là, je, je

³¹ Ibid., 36.

³² Ibid., 36–38.

³³ Ibid., 30.

ressentais... quelque chose de... Je ressentais mon cœur apaisé. Et, comme mon cœur était apaisé je voulais refaire ça à chaque fois et... Et le fait de... de, de, de récidiver dans les opérations, je me sentais de mieux en mieux. J'ai enfin allumé la télé et j'ai regardé les *Simpson*.³⁴

Dit is een zwaarbeladen en bijna afstotelijke passage. Toch is ze van belang voor mijn onderzoek, omdat ze inzicht geeft in de (on)menselijkheid van Momo. Hij zegt dat ondanks zijn geloof dat hij het goede deed, viel het moorden hem mentaal zwaar.³⁵ Zijn motieven voor de aanslag stonden al vast: wraak nemen voor het onrecht dat hemzelf en de burgers van Afghanistan was aangedaan. Deze motieven maken Momo echter nog niet tot het monster dat hij lijkt te zijn. Wat hem wel tot monster maakt zijn keuze voor dodelijk geweld tegenover mensen die niet persoonlijk schuldig zijn, en die, met betrekking tot de kinderen die hij heeft vermoord, niet eens de leeftijd hadden bereikt om persoonlijk schuldig te kunnen zijn.

Momo spreekt op een gegeven moment zelf over zijn radicalisering, al noemt hij het zelf niet zo. "Je me suis fait allumer pour dix-huit mois injustement. C'est ce qui m'a rendu dingue, mais vraiment dingue. Dix-huit mois pour mes 18 ans pour un sac à main alors que le proc' en demandait douze, j'en prends dix-huit. Tu comprends maintenant pourquoi j'ai les nerfs?"³⁶ Zijn vertrouwen in de autoriteiten, en bij uitbreiding dat in de samenleving waarin hij leefde, is door zijn gevangenschap verdwenen. De dag van zijn opsluiting is de dag waarop hij de ervaring kreeg dat "enkel god hem nog kon helpen"³⁷. Naar eigen zeggen had Momo voordien nooit sterke religieuze gevoelens. Het lijkt er dus op dat we niet kunnen zeggen dat hij radicaliseerde door religie. Zijn religieuze gevoelens werden immers pas aangewakkerd nadat hij werd opgesloten. Met andere woorden, het moment dat hij helemaal alleen is. In de gevangenis had hij ook geen enkel contact met andere moslims. We kunnen dus uitsluiten dat iemand hem daar heeft overtuigd om zich te bekeren. Momo heeft zelf de keuze gemaakt zich te bekeren en dat volgens hem zonder enige invloeden van anderen. Het lijkt eerder zo dat hij bij God terechtkomt, omdat er niemand anders meer voor hem is.

Momo kreeg een zwaardere straf dan de procureur eiste.³⁸ Momo kreeg in zijn ogen 18 jaar celstraf voor niet meer dan een handtassendiefstal. In feite gebruikte Momo echter fysiek

³⁴ Ibid., 38. (cursivering van de auteur)

³⁵ Ibid., 38.

³⁶ Ibid., 21.

³⁷ Ibid., 23.

³⁸ Ibid., 21.

geweld om de handtas van een oude vrouw te stelen. Een actie die veel meer impact heeft op een slachtoffer dan het stelen van een handtas in het voorbijgaan. Daarbovenop was het ook niet de eerste keer dat Momo de wet overtrad. Sinds zijn tiende was hij maar liefst tien keer veroordeeld voor strafbare feiten. Hij kreeg hiervoor slechts lichte straffen. Wat Momo vooral leek aan te grijpen was dat zijn straf plots veel zwaarder werd, louter omdat hij ouder dan 18 jaar was bij het plegen van zijn laatste handtassendiefstal. Deze veroordeling als meerderjarige vormt zonder twijfel een sleutelgebeurtenis in zijn radicaliseringsproces. Sindsdien verloor Merah het geloof in het (rechts)systeem en vulde hij die leegte met een persoonlijk geloof in God. Dit is echter nog niet voldoende om te begrijpen waarom hij uiteindelijk overging tot het plegen van aanslagen.

Ondanks zijn gebrek aan vertrouwen in het Franse rechtssysteem, voelt Momo zich meer een Fransman dan een Algerijn. Hij zegt zelfs expliciet en met een duidelijk geïrriteerde ondertoon het volgende over Algerije: “C’est pas mon pays. Mais franchement j’aime pas ce pays. J’ai jamais aimé l’Algérie.”³⁹ Momo voelt zich “honderd procent Fransman”⁴⁰, wat in schril contrast lijkt te staan met zijn misdaden. We mogen zijn daden dus niet zien als die van een gefrustreerde buitenstaander. Momo zag zichzelf wel degelijk vooral als een Frans burger. Hij geloofde waarschijnlijk in eerste instantie wel in het merendeel van de waarden en normen van de Franse samenleving, maar voelt zich later miskend door diezelfde Franse samenleving. Hij voelt zich misschien zo miskend en uitgesloten, dat hij vaststelt dat de rechten waarin hij geloofde, hem niet beschermen. Waarschijnlijk speelt deze ervaring een rol in zijn latere beslissing om zelf onrecht *met geweld* te bestrijden.

Momo is niet volledig verkeerd wanneer hij de interventie van zowel Amerikaanse als Franse soldaten in Afghanistan als onrechtvaardig interpreteert.⁴¹ Ook de wil om zich ertegen te verzetten is niet ongewoon. Er zijn wereldwijd meerdere protestmarsen geweest tegen de aanval op Afghanistan. Wat Momo echter sterk onderscheidt van betogers is het feit dat hij zijn geloof in de samenleving verloor. Voor hem blijkt het niet langer een optie te zijn om zich aan te sluiten bij een conventionele manier van verzet. Wat voor ons een verschrikkelijke en onrechtvaardige manier is om te strijden tegen onrecht, is voor Momo misschien zelfs zijn

³⁹ Ibid., 23.

⁴⁰ Ibid., 27.

⁴¹ Ibid., 40.

enige mogelijkheid. Uiteraard spelen hier ook andere, sterk persoonlijke motieven. De strijd tegen onrecht ent zich op een aanvankelijke, persoonlijke desillusie.

Het is merkwaardig dat Momo een sterk belang lijkt te hechten aan een normaal leven: “Ça y est, ma vie je vais la passer en prison. Comment tu veux que je me marie et avoir des enfants?”⁴² De wil een gezin te stichten zou voor hem immers een sterke motivatie moeten zijn om helemaal nooit een aanslag te plegen. Tijdens zijn onderzoek naar welke straf hij zou krijgen, moet hij reeds hebben beseft dat het plegen van aanslagen de kans op een normaal leven vernietigt. We vinden in het theaterstuk nergens terug waarom hij alsnog is overgegaan tot extreem geweld. Er is dus een belangrijk aspect van zijn motivatie dat we hierin niet terugvinden.

Momo spreekt met de politieagent over zijn contacten met anderen. Daaruit blijkt dat hij getrouwd was met een vrouw genaamd Haïza. Hun huwelijk liep echter op de klippen in januari (twee maanden voor zijn eerste aanslag). Naar eigen zeggen had de breuk niets te maken met zijn wil een aanslag te plegen. Integendeel, de reden die hij geeft voor de echtbreuk is zo banaal als het feit dat ze niet van de ‘Simpsons’ hield. Momo heeft nog wel contact met zijn moeder, maar hij lijkt niet sterk met haar verbonden te zijn. Zijn moeder is trots op hem, omdat hij Frankrijk tot op de knieën bracht.⁴³ Toch geeft Momo nooit sterk aan dat hij blij is met deze interpretatie van zijn moeder, al spreekt hij het ook niet tegen. In de tekst vinden we ook terug, dat Momo verschillende keren fysiek geweld heeft gebruikt tegen zijn moeder.⁴⁴ Er wordt aan deze gedachte echter weinig context gegeven, dus kan ik er zelf ook niet zo diep op ingaan. Zijn sociale relaties lijken sterk verwaterd te zijn. Aan het einde van het theaterstuk geeft Momo echter te kennen nog met zijn familie te willen spreken. Hij lijkt afscheid van hen te willen nemen. Zijn familie lijkt dus belangrijk voor hem, zelfs al zijn de familiebanden niet zo sterk.

Na lang overleg met de politieagent ontstaat er bij Momo een steeds sterker gevoel van twijfel. Hij geeft zelfs aan dat hij met de gedachte worstelt zich over te geven aan de autoriteiten. Momo vertelt hem ervan bewust te zijn dat hij een zware straf zal moeten uitzitten en dat hij dit eigenlijk niet wil. Naar eigen zeggen heeft hij al opgezocht welke straf hij waarschijnlijk zou krijgen.⁴⁵ Hij spreekt over angst om te moeten leven in gevangenschap,

⁴² Ibid., 42.

⁴³ Ibid., 17.

⁴⁴ Ibid., 18.

⁴⁵ Ibid., 41–42.

want hij wil een volwaardig leven leiden met een vrouw en kinderen. De politieagent probeert hem er echter van te overtuigen dat ook vanuit de gevangenis een volwaardig leven mogelijk is.⁴⁶

Uiteindelijk lijkt Momo, dankzij zijn vertrouwensrelatie met de politieagent, toch bereid te zijn om zich over te geven. Deze bereidheid mag zeker niet worden onderschat, want er wordt hem gevraagd om zich bijna volledig uit te kleden en dan pas naar buiten te komen.⁴⁷ Dat de trotse Momo bereid is om in zijn onderbroek naar buiten te wandelen en zich te laten arresteren is verbazingwekkend. Het feit dat hij intussen al meer dan 24 uur in zijn eigen appartement opgesloten zit met het water tot aan zijn enkels, heeft hier zeker mee te maken. De waterleidingen van zijn appartement werden geraakt tijdens het eerste vuurgevecht tussen hem en de politie. Sindsdien is het waterniveau zelfs zo hard beginnen te stijgen, dat de politie de elektriciteit in het appartement afsloot, om te vermijden dat Momo werd geëlektrocuteerd. Hij moet intussen zowel fysiek als geestelijk uitgeput zijn. Alvorens hij zich wil overgeven, wil hij echter nog een gebed doen. Nog een laatste keer voor het maken van zijn beslissing wil Momo even tot zichzelf kunnen komen.

Wanneer de politieagent opnieuw contact met hem probeert op te nemen, blijkt dat Momo niet meer aan het bidden is. Hij is overgegaan tot het lezen van de biografie van Jacques Mesrine. Jacques Mesrine was één van de meest beruchte Franse misdadigers en een grote inspiratiebron voor Momo. Net zoals Momo was Mesrine van Algerijnse afkomst en probeerde hij de samenleving waarin hij leefde te ontwrichten. De meningen over de figuur van Mesrine zijn echter verdeeld. Hoewel hij voor iedereen een echte legende is geworden, zien sommigen hem als een monster en anderen hem als een verkeerd begrepen held.⁴⁸ Dat hij op dit moment de biografie van Mesrine begint te lezen voorspelt uiteraard weinig goeds. Mesrine was ook zeer sterk gekant tegen de autoriteiten en dan vooral de politie. Hij wist maar liefst tweemaal te ontsnappen uit de gevangenis en bracht verspreid over zijn hele criminele carrière 43 mensen om. De twijfel slaat opnieuw toe. Momo voelt aan dat er voor hem iets niet klopt. Het beeld dat hij heeft van zichzelf, naar het evenbeeld van Mesrine, strookt niet met de overgave aan de autoriteiten. Mesrine kwam immers uiteindelijk om het leven in een gevecht met de politie.⁴⁹

⁴⁶ Ibid., 42.

⁴⁷ Ibid., 43.

⁴⁸ "Jacques Mesrine".

⁴⁹ Ibid.

Uiteindelijk gebeurt waar de politieagent het meest voor vreesde: Momo bedenkt zich en wil zich niet meer overgeven: “Je veux plus me rendre. (...) C’est en contradiction avec tout ce que j’ai fait et... je peux pas me livrer comme ça.”⁵⁰ De politieagent vraagt Momo of hij roem wil. Deze vraag is zeker relevant, want zijn idool Mesrine was iemand die zeker om roem gaf. Zo veel als hij kon reageerde Mesrine op de media. Momo daarentegen heeft echter geen interesse in hoe de media hem voorstelt en reageert als volgt: “Je m’en fous de la gloire, de vos trucs à la télé, tout ça. Mon but c’est pas de marquer, de marquer l’histoire, j’ai accompli mon devoir de musulman c’est tout.”⁵¹ Momo gaat daarop verder en zegt dat hij de dood verkiest boven het gevangenschap, het paradijs boven de gewone wereld.⁵² In zekere zin is de keuze die hij maakt zeer rationeel.

Op het einde doet de politieagent nog een laatste poging om Momo te overtuigen zich over te geven, door hem te vragen wat hem zou kunnen overtuigen. Momo geeft aan dat hij graag even met zijn familie zou praten, maar dit wordt hem niet toegestaan. De politieagent kan dit niet toestaan, omdat zijn baas geen vertrouwen meer heeft in wat Momo zegt. Gezien de context van de situatie was de kans ook groot dat Momo slechts afscheid wilde nemen van zijn moeder, voordat hij zich op de politieagenten zou storten. Het theaterstuk eindigt hier wanneer Momo de communicatie beëindigt.

Uit dit theaterstuk komt dus duidelijk naar voor dat Momo niet alleen een terrorist en een monster is zoals hij wordt beschreven in de media. Het is te naïef om de aanslag van Momo te wijten aan zijn geloof of een monsterlijke aard. In tegenstelling tot wat men vaak zou vermoeden, is zijn bekering tot de Islam volgens mij niet de beste verklaring voor zijn daden. Er zijn immers veel factoren zoals zijn wantrouwen tegenover de Franse overheid en zijn sociale relaties die een rol spelen in het theaterstuk. Laat mij nu echter eerst kijken naar een ander individu dat recent vanuit een theaterstuk belicht en geanalyseerd werd: Anders Behring Breivik.

Breivik’s Statement

I stand here today as a representative of the Norwegian and European anti-Communist and anti-Islamist opposition movement, shortened the Norwegian and European resistance movement, and as a

⁵⁰ Kacimi, *Moi, la mort, je l’aime, comme vous aimez la vie*, 45.

⁵¹ *Ibid.*, 45.

⁵² *Ibid.*, 45.

representative of the Knights Templar Network. When I speak, I speak on behalf of many Norwegians, Scandinavians and Europeans who do not want to be deprived of their ethnic, indigenous, cultural, and territorial rights.⁵³

De eerste woorden van Breivik's openingsstatement vertellen veel over de figuur Anders Behring Breivik. Hij ziet zichzelf niet als een afgezonderd individu, maar een vertegenwoordiger van verschillende maatschappelijke – of belangengroepen. Hij haalt de reden waarom hij zijn aanslagen pleegde ook al een eerste keer ongenueanceerd aan. Breivik werpt zich op als een verdediger van een volk dat zijn “etnische, inheemse, culturele en territoriale rechten” niet wil verliezen. Wat dit alles voor hem betekent en waarom hij het plegen van aanslagen als enige mogelijke uitweg zag, zal verderop in zijn statement aan bod komen.

Vooraleer Breivik verder ingaat op de ideologische inhoud van zijn statement, verdedigt hij zichzelf tegen kritieken vanuit de media. Breivik zegt het volgende:

Norwegian media and prosecutors have argued and will continue to argue that the reasons that I executed the 22/7 attack were inconsequential, and because I was a pathetic and spiteful loser who lacks integrity, does not have dignity or trust, that I am a notorious liar, that I lack morals, that I'm crazy and that I therefore should be immediately ignored and forgotten by others (...). They will say that I lost my job and social standing, that I am a cruel and insane person who is only looking for attention to my own person. (...) They also claimed that I am a narcissistic, antisocial, psychopath, that I have a phobia for germs and put on a face mask daily for many years, that I only like red sweaters and that I've had an incestuous relationship with my own mother. They also claimed that I am a miserable, pathetic child and baby killer despite the fact that I have not killed anyone under the age of 14. That I'm a coward, inbred, homosexual, pedophile, necrophile, racist, sociopath, fascist, Nazi, Zionist and anarchist. (...) They also claimed that I am physically and mentally retarded with an IQ around 80.⁵⁴

Breivik brengt in dit citaat bijna alle analyses samen die van hem zijn gemaakt. Naar eigen zeggen zijn deze analyses stuk voor stuk belachelijk, maar had hij ze verwacht.⁵⁵ Voor het feit dat al deze analyses van hem zijn gemaakt ziet hij maar één verklaring: zijn onmiskenbaar succes. De denigrerende analyses tonen, volgens Breivik, aan dat er een angst

⁵³ “Anders Behring Breivik Court Statement 2012-04-17 (Opening Statement) - The Breivik Archive”, 1.

⁵⁴ Loc. cit.

⁵⁵ Loc. cit.

bestaat voor “militant nationalism”⁵⁶. Hoe hij wordt gedemoniseerd is slechts een strategie om anderen, die zijn voetsporen zouden willen volgen, af te schrikken.

Natuurlijk is dit wat Breivik ziet en dus allesbehalve een aannemelijke verklaring. Waar Breivik’s kritiek op zijn criticasters volgens mij wel inzicht in geeft, is dat er ook veel gratuite en nauwelijks gefundeerde analyses zijn gemaakt van zijn persoonlijkheid en dat enkel met het doel om hem te demoniseren. Een heel aantal van deze analyses spreken elkaar immers lijnrecht tegen.

Vervolgens confronteert Breivik ons in zijn statement met zijn vijand:

Liberals and cultural Marxists have cooperated after World War II to keep the nationalists and the cultural conservatives from power, as their ultimate fear is that a new Hitler pops up and supposedly starts World War III. So what today is called democracy, is in fact a liberal and cultural Marxist dictatorship.⁵⁷

De ideeën van Breivik zijn gebaseerd op een grote samenzweringstheorie, waarin hijzelf en gelijkgezinden worden onderdrukt. Naar zijn aanvoelen heeft hij niet de politieke middelen om zijn belangen te verdedigen. Deze ervaring heeft ook een oorsprong in zijn leven. Naar eigen zeggen had hij een kortstondige politieke carrière, waarin hij opkwam voor de FpU, een partij die zich voor een vrije markt en een anti-immigratiebeleid profileerde.⁵⁸ Na een tijd verloor hij echter zijn geloof in de partij en was hij ervan overtuigd dat “de democratische strijd tegen de islamisering van Europa, Europees multiculturalisme was verloren”⁵⁹. Uit zijn statement blijkt ook dat hij denkt dat nationalistische en conservatieve partijen zijn ‘verbannen’ en dus geen macht hebben noch kunnen grijpen.⁶⁰

Volgens hem zijn de oorzaken hiervan dat de samenleving tot op het niveau van de media corrupt is. Hijzelf daarentegen wil enkel echte democratie verwezenlijken, die door de media, de regering en de intellectuelen wordt tegengehouden.⁶¹ “Our opinions are seen as inferior. And we as humans are seen as second-class citizens,”⁶² zegt Breivik in zijn statement. Hij heeft dus het geloof in de samenleving en in de conventionele middelen om haar te

⁵⁶ Ibid., 2

⁵⁷ Loc. cit.

⁵⁸ Pantucci, “What Have We Learned about Lone Wolves from Anders Behring Breivik?”, 2011, 28–29.

⁵⁹ Ibid., 28. (eigen vertaling)

⁶⁰ “Anders Behring Breivik Court Statement 2012-04-17 (Opening Statement) - The Breivik Archive”, 2–3.

⁶¹ Ibid., 3.

⁶² Loc. cit.

veranderen compleet verloren. Dat dit hem tot alles in staat brengt wordt duidelijk uit het volgende citaat:

Knowing that I will be imprisoned does not frighten me. And the reason for this is simple: I was born in a prison, and I have lived my entire life in a prison. (...) This prison is called Norway.⁶³

Wie kritiek heeft op het systeem dat Breivik veracht, wordt volgens hem “gebrandmerkt, publiekelijk gedemoniseerd, bespot en ontmenselijkt”⁶⁴. Vanuit deze overtuigingen is de overgang naar het plegen van geweld niet ver weg. Breivik voelt zich volledig afgezonderd van de samenleving. Tegelijkertijd ziet hij een doemscenario voor zich ontplooiën. Immigratie wordt, naar zijn maatstaven, niet of toch onvoldoende tegengehouden en zijn cultuur, wat dat ook mag betekenen, gaat verloren.

Breivik is ook oprecht bang voor de mogelijke islamisering en het verval van zijn cultuur. Hij ziet hierin dan ook de bron van al het kwaad. Hij laat er in zijn statement geen twijfel over bestaan: “There are no secular and liberal Muslims, there is only Islam.” Zijn visie is dan ook het beste samen te vatten aan de hand van een citaat dat hij geeft van Jo Benkow, de leider van de Noorse conservatieven in de jaren '70 en '80: “An ethnically homogeneous society is a harmonious society.”⁶⁵ Breivik probeert in zijn statement dan ook redenen te geven voor waarom de islam een gevaar is voor de Europese samenleving. Hij interpreteert dit echter als feiten, die door voorstanders van een multiculturele samenleving worden genegeerd.

Deze ideeën komen herhaaldelijk naar boven in Breiviks redeneringen. In dit beeld staan “wij conservatieven” machteloos tegenover “hen, de cultuurmarxisten”. Breivik gelooft echter dat hij een omkering van deze machtsverhouding tot stand heeft gebracht. Volgens hem zullen steeds meer mensen zich realiseren wat er aan de hand is en dus ook dat hij gelijk had. Hij ziet zichzelf als een revolutionair die geen andere keuze had dan zich te verzetten: “When peaceful revolution is made impossible, violent revolution becomes inevitable.”⁶⁶ Breivik gelooft dat hij doet wat nodig is. Naar eigen zeggen wordt er een burgeroorlog vermeden door op tijd een halt toe te roepen aan de groei van de multiculturele

⁶³ Ibid., 5.

⁶⁴ Loc. cit. (eigen vertaling)

⁶⁵ Ibid., 6.

⁶⁶ Ibid., 4.

samenleving.⁶⁷ Opvallend is dan ook dat Breivik met zijn daden polarisering wil promoten, om ervoor te zorgen dat mensen een kant zouden kiezen in het multiculturalismedebat. Met de polarisering die hij hoopt te veroorzaken denkt hij meer geradicaliseerde individuen te creëren, die zich achter zijn zaak zullen scharen.⁶⁸

Breivik ziet zijn eigen daden in functie van het goede dat hij ermee wil bereiken, maar beschrijft ze ook als een noodzakelijk kwaad. De moorden die hij heeft gepleegd verbleken in zijn ogen tegenover de talloze mensenlevens die hij redt door een burgeroorlog te vermijden. Breivik wil zichzelf afschilderen als een verkeerd begrepen held. Hij vergelijkt zichzelf met 'Sitting Bull', het opperhoofd van de indianenstam die streed tegen de kolonistoren, die de Verenigde Staten vormden. Dit individu ging de geschiedenis in als een held en zo ook hoopt Breivik zelf ooit te worden gezien als toonbeeld van moed.⁶⁹

In zekere zin is Breivik in zijn redeneringen zeer rationeel. Multiculturalisme is volgens Breivik het echte kwaad. Het ontbinden van de eigen cultuur is "the real madness", het eigenlijk gestoorde in de wereld.⁷⁰ Hiertegenover staan zijn aanslagen, die bekeken vanuit zijn perspectief rationeel zijn. Breivik laat zich leiden door een sterke interne logica, die echter is gebaseerd op een samenraapsel van verwrongen feiten en zijn eigen ervaringen. Vóór het plegen van zijn aanslagen leek Breivik ook moeiteloos te functioneren in de Noorse samenleving.⁷¹

Breivik bracht zijn jeugd door in een rijke buurt, maar leefde zelf niet in een rijk gezin. Hij was dus omringd door anderen die het financieel beter hadden. Uiteindelijk verliet zijn vader ook het gezin, terwijl de jonge Breivik in zijn tienerjaren zich gedroeg als een jonge rebel.⁷² Naar eigen zeggen was hij vrij populair, maar hij verbrak contact met zijn leeftijdsgenoten om zich op zijn studies te kunnen richten. Daarvoor bracht hij zijn tijd door in wat hij de 'hip-hop beweging' noemt. Door de voorliefde voor graffiti die hiermee gepaard ging kwam hij een aantal keer in conflict met de autoriteiten. Hij wist echter zelf uit de problemen te blijven door andere leden van graffiti-bendes te verraden bij de politie.⁷³ Na de jaren die hij politiek actief was (ik heb deze al eerder besproken), richtte hij een eigen bedrijfje

⁶⁷ Loc. cit.

⁶⁸ Loc. cit.

⁶⁹ Ibid., 9.

⁷⁰ Ibid., 10.

⁷¹ Pantucci, "What Have We Learned about Lone Wolves from Anders Behring Breivik?", 2011, 38.

⁷² Ibid., 28.

⁷³ Loc. cit.

op, dat volgens Breivik zelf een succes was. Hij kon een aantal mensen aannemen en had werknemers verspreid over de hele wereld. Helaas was zijn succes niet van lange duur. Door de gevolgen van de economische recessie in 2005 en 2006 ging hij failliet.⁷⁴

“Breivik tried to work within the system but ended up being betrayed by it.”⁷⁵ Deze formulering lijkt mij iets te sterk. Ze doet immers vermoeden dat het de schuld is van de samenleving dat Breivik uiteindelijk is overgegaan tot extreem geweld. Wat het volgens mij wel goed uitdrukt, is hoe het voor Breivik moet hebben aangevoeld. Ook uit zijn statement kwam duidelijk een afkeer voor de samenleving waarin hij leeft naar boven. Hij voelt zich verraden en belangrijker nog: verlaten door de samenleving.

Wanneer het gaat om persoonlijk gewin lijkt Breivik zichzelf in zijn statement tegen te spreken: “We militant nationalists know what to expect when we choose to fight. We perform the ultimate sacrifice, with or without recognition.”⁷⁶ Met deze uitspraak doet hij uitschijnen dat hij niet om de mening van anderen geeft, maar tegelijkertijd definieert hij zich als deel van een groep door te spreken over ‘we militant nationalists’. Er is dus voor hem een zekere verbondenheid tussen deze individuen. Online kreeg Breivik, na zijn aanslagen, een heel aantal reacties van bewonderaars. Deze beschrijven hem voornamelijk als volgt: “A man of action (...), a strong man who, despite the ‘atrocious but necessary’ nature of his task, did it anyway.”⁷⁷ De gruwel van zijn daden draagt bij tot zijn mogelijke heldenstatus. Vanuit die verwachting is het misschien niet onbegrijpelijk dat Breivik hiertoe over ging.

Merah en Breivik hebben verschrikkelijke dingen gedaan die de verbeelding te boven gaan en onze diepste afschuw wekken. Niettemin is het legitiem om ons af te vragen wat hen bezielt heeft. Door hen hier aan het woord te laten, komen we tot een schokkende conclusie: Merah en Breivik zijn mensen, zoals u en ik. Ze vertonen herkenbare menselijke trekken, ze hebben typisch menselijke sterktes en zwaktes en ze willen, net als veel andere mensen, ijveren voor wat in hun ogen een goede zaak is. Vanuit die overtuiging gaan ze uiteindelijk over tot handelingen die volgens hen noodzakelijk zijn en gerechtvaardigd kunnen worden. Alleen is wat voor hen ‘het goede’ is, voor ons een ware verschikking. Wat is het punt waar de vergelijking afbreekt? Kunnen we daar de vinger op leggen? Dat is mijn centrale vraag in het vervolg van deze thesis.

⁷⁴ Pantucci, “What Have We Learned about Lone Wolves from Anders Behring Breivik?”, 2011, 29.

⁷⁵ Loc. cit., 29.

⁷⁶ “Anders Behring Breivik Court Statement 2012-04-17 (Opening Statement) - The Breivik Archive”, 5.

⁷⁷ Turner-Graham, “‘Breivik Is My Hero’: The Dystopian World of Extreme Right Youth on the Internet”, 423.

1. De verliezers van de samenleving

Aanslagen, schietpartijen, daden van extreem geweld op onschuldige omstaanders beheersen al enkele decennia het nieuws. Nieuw is dat deze gebeurtenissen zich met regelmaat van de klok in de eigen westerse wereld voordoen. Niet alleen in de media, maar ook in de academische wereld nemen de analyses van deze fenomenen toe. Talloze artikels en boeken worden geschreven in een poging tot een beter begrip van de drijfveren van de daders. Ook het aantal filosofen dat zich op de problematiek stort neemt toe.

Terroristische aanslagen worden vaak anders geanalyseerd dan school shootings en andere 'wanhoopsdaden', omdat ze teveel van elkaar zouden verschillen. In deze thesis probeer ik om niet de verschillen, maar de gelijkenissen tussen verschillende soorten aanslagen te onderzoeken, door in het profiel van de daders opvallende gelijkenissen bloot te leggen. Ik ben met die verkenning gestart door twee op het eerste gezicht totaal verschillende individuen te bespreken: Mohamed Merah en Anders Behring Breivik. Het enige wat deze twee met elkaar lijken te delen is dat ze allebei aanslagen hebben gepleegd. De ene is een overtuigde moslimterrorist, de ander is een psychopaat. Maar is het zo gemakkelijk? Volgens mij zijn er andere belangrijke gelijkenissen tussen deze daders.

In het inleidende deel liet ik Merah en Breivik regelmatig zelf aan het woord. Dit gaf ons niet alleen een zeer persoonlijke kennismaking met de twee figuren, maar gaf ook inzicht in hun motieven. Opvallend is dat beiden zich verraden voelden door de samenleving waar ze deel van uitmaakten.

De radicale verliezer is een concept dat ik ontleen aan Hans Magnus Enzensberger en wil gebruiken als perspectief dat beide gevallen beschrijft. Zoals het concept zelf doet vermoeden, zal ik alle daders van extreem geweld in onze samenleving proberen te begrijpen als verliezers van onze samenleving.

Vervolgens zal ik de analyse van Enzensberger zelf uiteenzetten. Hij zal ons een beeld geven van een zeer grimmig soort verliezer, die zich onttrekt aan de samenleving om zich er vervolgens tegen te keren: de radicale verliezer.

Onze samenleving is volgens Enzensberger zodanig georganiseerd dat er een groot aantal verliezers ontstaat. Kapitalisme en competitie zorgen op natuurlijke wijze voor een

onderscheid tussen winnaars en verliezers.⁷⁸ We spreken echter nog niet zo lang van radicale verliezers of ‘losers’ als het kapitalisme oud is. De verliezer is een recenter fenomeen. Dat wordt in dit hoofdstuk onderzocht, met een conceptuele en cultuurfilosofische analyse. Aan de hand van Alain De Bottons boek getiteld “statusangst” zal ik de grondstructuren van de verliezer in onze samenleving bespreken. De ideologie van de meritocratie zal hierin een centrale rol spelen. Mensen worden in onze samenleving steeds meer tegen elkaar opgezet. Niet iedereen kan een winnaar zijn. Het probleem is echter dat verliezers in een steeds slechter daglicht komen te staan.

1.1 Conceptuele analyse

Verlies als relatieve positie

Wanneer men spreekt over de verliezer, moeten we ons ervan bewust zijn dat verlies een relatieve positie is. De verliezer verhoudt zich steeds tegenover iets of iemand waartegenover hij iets verloren heeft. Er moet, in een analyse van de verliezer, ook rekening gehouden worden met *wat* de verliezer nu juist verloren heeft.

1) Verlies tegenover behoud

De eerste en zwakste vorm van verlies, is het verlies tegenover het behoud. Het gaat hierbij meestal om het verliezen van een object. Stel dat ik na een dag les te volgen op de universiteit beslis om naar huis te fietsen en onderweg mijn sleutels, die ik deze keer net niet diep genoeg in mijn broekzak had gestoken, *verlies*. Het is hier duidelijk wat ik verloren heb, namelijk mijn sleutels. Deze vorm van verlies is echter nooit een groot verlies. Het gaat immers maar om een object, dat mij niet in persoonlijke zin definieert.

2) De verliezer tegenover de winnaar

We spreken vaak over een verliezer, wanneer er ook sprake is van een winnaar. De eerste soort situatie waarin dit gebeurt is de spelsituatie. Op het einde van het *spel* zal er een

⁷⁸ Enzensberger, *De radicale verliezer*, 2016, 14.

winnaar en verliezer zijn. De verliezer heeft het spel van de ander verloren. De verliezer bevindt zich op een relatieve positie, omdat deze enkel maar verliezer is door te zijn verloren van de winnaar. Een spel zonder winnaar heeft ook geen verliezer. De inzet van een spel is ook nooit hoog. Van de competitie, die plaatsvindt in het echte leven, wordt hier geabstraheerd. Hierdoor blijft het spel steeds een veilige situatie.

In het geval van een *strijd* is er wel sprake van een grote impact op het leven van de verliezer. Voorbeelden van echte strijd zijn oorlogen, politieke campagnes, rechtszaken of het 'vechten' voor een promotie. Verliezer zijn op één van deze domeinen kan desastreuze gevolgen hebben: een oorlog verliezen kan leiden tot bezetting, een politieke campagne verliezen kan het einde betekenen van een carrière, een rechtszaak verliezen kan bepalen of iemand in de gevangenis belandt en een promotie niet behalen kan mogelijke doorstroming volledig dwarsbomen. Winst of verlies maken hier uit hoe de toekomst van het individu er zal uitzien. Wie de oorlog verliest zal, wanneer hij onder bezetting moet leven, constant worden herinnerd aan zijn verlies. Ook de geflopte politicus, de gevangene en de vastgeroeste werknemer zullen niet om hun verlies heen kunnen. Het leven dat ze leiden is niet alleen het gevolg, maar ook een herinnering aan hun verlies.

3) De verliezer over de gehele lijn

Het is nog erger om elke strijd te verliezen; een verliezer te zijn in het 'spel van het leven'⁷⁹. Sommige mensen zullen steeds opnieuw naast de eerste plaats grijpen, omdat ze niet in staat zijn om in iets uit te blinken. Iemand die altijd en overal verliest, van alles en iedereen, zal vaak ontmoedigd zijn. Het is zeer wrang voor de verliezer om nooit beter te kunnen zijn dan een ander. Toch kan deze verliezer in staat zijn om zijn verlies te relativiseren en zichzelf boven zijn verlies te zetten. Het is immers niet nodig om de beste te zijn, om een goed leven te leiden. De verliezer kan zijn mogelijkheden aanvaarden en proberen te leven met wat hij heeft. De verliezer van het 'spel van het leven' verliest nog steeds maar een spel. Deze keer niet omdat hij geen belangrijke dingen verliest (niet uitblinken in dingen kan er immers voor zorgen dat hij bijvoorbeeld geen promotie kan maken), maar omdat hij het zelf niet zo erg vindt. Het verlies blijft extern. Hij verliest bepaalde dingen, maar is daarom nog geen 'loser'.

⁷⁹ De Botton, *Status Anxiety*, 275. (eigen vertaling) In de Nederlands vertaling is de term 'loser at the game of life' vervangen door 'iemand die zich niet wist te redden in het leven'. Deze vertaling gaat echter voorbij aan de essentie van de oorspronkelijke term, die ik hier nodig heb.

4) De 'loser' en de complete loser

Wanneer het verlies niet meer als extern wordt ervaren, spreken we van een 'loser'. De loser is niet in staat om tevreden te zijn. De loser verliest van zichzelf, door geen van zijn doelstellingen te hebben bereikt. De droom om te worden wie hij zou willen zijn, is volledig uiteengespat.

De loser zal echter pas een complete loser zijn wanneer hij niet alleen van zichzelf verliest, maar ook het perspectief op het zelf verliest. Wanneer iemand de complete loser vraagt wie hij is, zal hij vaak om een positief antwoord verlegen zitten. "Ik ben werkloos." "Ik doe niets speciaals." Dat is het enige dat de complete loser kan antwoorden. Hij is niemand en hij was niemand. Anderen kunnen hem niet erkennen. Geen wonder, want hij kan zichzelf niet eens erkennen. De complete loser is een soort leegte, een 'nobody'.

Keuze en het lot

Een ander belangrijk concept dat nauw verbonden is aan de relatieve positie van de verliezer, is 'autonomie' of 'keuzevrijheid'. Dit omdat we niet van een verliezer kunnen spreken, wanneer het individu geen enkele vorm van actieve besluitvorming kan nemen. Het potentiële 'ik' dat beter af is, kan immers alleen maar bestaan als er potentie of keuzemogelijkheden waren. De verliezer is niet hetzelfde als een ongelukkige. De ongelukkige wordt getroffen door het lot. De verliezer daarentegen had zijn verlies kunnen voorkomen, door bijvoorbeeld wat langer na te denken bij die laatste zet tijdens het schaken of door zijn krachten wat meer te sparen voor een eindsprint. De verliezer is verantwoordelijk voor zijn eigen verlies.

Immanuel Kant was ervan overtuigd dat autonomie een voorwaarde is voor ethisch handelen. Enkel wanneer er een vorm van keuzevrijheid is kunnen we spreken over goed en kwaad. Autonomie is ook essentieel wanneer we iemand willen beoordelen of veroordelen. Bij strafrechtelijke processen bestaat er dan ook zoiets als 'ontoerekeningsvatbaarheid', om aan te geven wanneer iemand niet meer beschikt over de nodige autonomie. Enkel wie een keuze maakt heeft verantwoordelijkheid. Het concept 'verliezer' vooronderstelt dus de nodige keuzevrijheid, opdat de verliezer verantwoordelijk kan worden gesteld voor zijn verlies. Dit

onderscheid tussen de verliezer enerzijds en de ongelukkige anderzijds is van essentieel belang.

Dit brengt mij bij het tweede en laatste punt in deze sectie, dat het onderscheid tussen de verliezer en de ongelukkige niet in elk geval sterk is afgelijnd. In veel gevallen is er sprake van vermenging tussen toeval en keuzevrijheid. We kunnen immers de gevolgen van een bepaalde keuze niet altijd goed inschatten. Een keuze kan met de beste vooruitzichten worden gemaakt, maar even later de verkeerde blijken, door een speling van het lot. Het is aan de hand van context en een rationeel denkproces dus ook niet altijd even gemakkelijk om het verschil te maken tussen de ongelukkige en de verliezer.

1.2 Cultuurfilosofische analyse

Nu we een beter begrip hebben van wat het concept ‘verliezer’ inhoudt, wordt het mogelijk dit te bekijken binnen de context van onze samenleving. Het concept ‘verliezer’ heeft zich pas recent ontwikkeld tot wat het nu is. Waar voorheen veel meer de nadruk lag op het lot, ongeluk en pech, ontstaan nu meer en meer verliezers. In wat volgt zal ik aantonen dat de verschillende elementen van de verliezer, zoals relatieve positie en verantwoordelijkheid, in onze samenleving sterk worden benadrukt en zelfs worden versterkt. Onze samenleving creëert meer verliezers dan ooit tevoren.

Historische context

In het boek getiteld ‘Statusangst’ gaat Alain de Botton op zoek naar de oorzaken van statusangst en wat deze angst betekent voor het individu. Status is voor ons van essentieel belang om een stabiele identiteit te vormen, aldus de Botton. Sterker nog, hij stelt dat onze functie in de samenleving onze identiteit voor een groot deel bepaalt. Status en dus grotendeels ook de rol in de samenleving bepalen of iemand telt.⁸⁰ De Botton spreekt steeds over status-lozen (‘those without status’⁸¹) en niet over verliezers. Toch vinden we in zijn

⁸⁰ De Botton, *Statusangst*, 15–16.

⁸¹ De Botton, *Status Anxiety*, 7.

overzicht van de ontwikkeling van het begrip 'status' duidelijke overeenkomsten tussen deze status-lozen en de verliezers.

Wie geen nut heeft wordt een 'nobody' genoemd. Mensen die geen nuttige rol hebben in de samenleving, kunnen niet rekenen op erkenning. Of zoals De botton het zelf zegt: "Zij die geen status hebben blijven onopgemerkt, worden geschoffeerd, zien hun gevoeligheden weggehoond en hun identiteit genegeerd."⁸² Deze nobody's die de Botton beschrijft, zijn de verliezers van de samenleving.

De verliezers die radicaliseren, zijn individuen die onvoldoende status ervaren. We kunnen het werk van de Botton dus raadplegen om een beter beeld scheppen van de oorsprong van de verliezers in de samenleving. Verliezers staan net zoals de status-lozen steeds in verhouding tot iets of iemand. De verliezer heeft altijd iets verloren. De verliezer staat op een relatieve positie. Status-lozen waarover de Botton schrijft, zijn echter een specifieke soort verliezers. Het zijn de verliezers die status verloren hebben.

Een argument hiervoor is dat de status-lozen zich verhouden tegenover anderen, op dezelfde manier als de verliezer zich verhoudt tot de winnaar. We kunnen immers enkel over status-lozen spreken wanneer er ook individuen zijn die wel status hebben. Sterker nog; we kunnen enkel over status spreken wanneer we een *ongelijke* verhouding hebben tussen verschillende individuen. Status is immers sterk verbonden met hiërarchie. Wie een hogere status heeft, staat in aanzien boven wie een lagere status toekomt.

Er is in de Middeleeuwen nog geen sprake over verliezers, hoewel er veel arme boeren waren.⁸³ Wie werd geboren als boer, zou meer dan waarschijnlijk heel zijn leven boer blijven. Dit maakt hem echter niet tot verliezer. Maar waarom is dit zo?

Een eerste reden waarom we in de Middeleeuwen niet van verliezers kunnen spreken, is dat de verhouding tussen de arme middeleeuwse boer en de hogere klassen sterk verschilt van die tussen de verliezer en de winnaar. De boerenbevolking en de adel doen niet mee aan dezelfde wedloop. Vanuit het boerenleven kunnen niet dezelfde dingen bereikt worden als vanuit het adellijke leven. Beide klassen zijn niet met elkaar te vergelijken. De armen bekleedden in de Middeleeuwen geen relatieve positie tegenover de rijken. Beide partijen stonden op volledige verschillende posities die onafhankelijk zijn van elkaar. We kunnen de arme boerenbevolking dus niet zien als verliezers.

⁸² De Botton, *Statusangst*, 16.

⁸³ *Ibid.*, 77.

De Botton schrijft dat ook de armen in die tijd van een zeker aanzien konden genieten. De armen hadden in de eerste plaats hun positie toegekend gekregen door God, net zoals dat gold voor de adel of de geestelijken. Ze vormden ook de basis voor het feodale systeem, omdat ze instonden voor de voedselproductie. De hogere klassen waren afhankelijk van de arme boerenbevolking, waardoor de arme boer een soort status kreeg toegekend, aldus De Botton.⁸⁴ De armen werden, in tegenstelling tot de verliezer, gerespecteerd. Ook al werden ze niet als evenwaardig gezien aan de hogere klassen, toch waren ze van waarde. Sterker nog, de arme boeren waren van essentieel belang voor de samenleving. Er zijn dus twee elementen die de arme boerenbevolking onderscheidt van verliezers/status-lozen. Allereerst genoten ze nog van een zekere status. En ten tweede bekleedden de arme boeren in hun samenleving een eigenwaardige positie, die door Gods wil is bekrachtigd. Dit wil zeggen dat de positie van de boerenstand onveranderlijk was. De armen konden, indien ze arm geboren waren, moeilijk beter of slechter af zijn. Dit maakte verlies onmogelijk. Het besluit van de conceptuele analyse van de verliezer was, dat potentie en autonomie voorwaarden zijn om van een verliezer te kunnen spreken. Deze voorwaarden waren voor bij de arme middeleeuwse boer niet ingelost. We doen meer recht aan de aard van zijn positie door hem de rol van ongelukkige toe te schrijven. Wie iets tekortkwam om een menswaardig leven te leiden, moest worden geholpen en werd ook niet beschuldigd verantwoordelijk te zijn voor zijn tekort.

Het ontstaan van de verliezer

Vroeger was er nog geen sprake van verliezers, nu zijn ze er wel. Maar wat is de oorzaak van deze verandering? Het plaatsen van onze huidige samenleving tegenover die van de Middeleeuwen kan helpen om hier een antwoord op te geven. Er is veel veranderd van de Middeleeuwen tot nu en dat komt ons voor een heel groot deel ten goede. We hebben een enorme economische groei gekend en ook op sociaal vlak is er veel veranderd.⁸⁵ De feodale structuur is vervangen door het kapitalisme en na de tweede wereldoorlog geëvolueerd tot een zogenaamd meritocratisch systeem. Afkomst speelt minder of soms zelfs helemaal geen rol meer bij het vergaren van status. De verschillende klassen staan niet meer zo ver van elkaar als in de Middeleeuwen. Alle mensen worden als fundamenteel gelijk gezien en krijgen

⁸⁴ Ibid., 78–81.

⁸⁵ Ibid., 42–43.

allemaal dezelfde onbeperkte vermogens toegeschreven.⁸⁶ Dit toch wel mooie ideaal opent echter de deur voor een transformatie van ongelukkigen naar verliezers.

Alles begint te veranderen zodra er sprake is van sociale mobiliteit. Hoewel deze een vooruitgang is en gelijkheid veel goede dingen met zich heeft meegebracht (zoals mensenrechten), is er volgens De Botton ook een schaduwzijde. Meritocratie is een ideologie, geen realiteit. Meritocratie houdt in dat onze samenleving ernaar streeft mensen te belonen op basis van hun merite (of met andere woorden te geven wat ze verdienen). Het kapitalisme ging gepaard met een liberalisering en democratisering binnen de samenleving. Door de economische vooruitgang als gevolg van de industriële revolutie, waren er plots de middelen om iedereen kansen in het leven te geven. Het heeft nog veel opstanden en soms revoluties gekost vooraleer iedereen kon meegenieten van de economische vooruitgang, maar ze zou nu voor iedereen toegankelijk moeten zijn. We zijn allemaal vrij om een eigen bedrijf op te starten of over betere arbeidsvoorwaarden te onderhandelen. Iedereen ongeacht afkomst is nu *in theorie* in staat om de top van de sociale ladder te bereiken.⁸⁷ Al deze vooruitgang op het vlak van de verwerkelijking van de meritocratie, heeft er echter voor gezorgd dat men is beginnen te geloven dat de meritocratie intussen een feit is. Wanneer ik de oorzaken voor het ontstaan van verliezers bespreek, wordt snel duidelijk waarom dit een probleem is.

De eerste oorzaak voor de transformatie van de ongelukkigen naar verliezers, is de potentie. Er ontstaat immers een zeer omvangrijk potentieel 'ik', wanneer we aannemen dat elk individu alle nodige kansen krijgt om de beste versie van zichzelf te worden. Er is dus een sterk verlies mogelijk tegenover het ideale beeld van zichzelf. Als het individu er niet in slaagt om genoeg geld te verdienen om zichzelf te onderhouden, verliest hij sterk tegenover de versie van zichzelf die rijk genoeg is om over meerdere buitenverblijven en privéjets te beschikken. In de praktijk is er echter nog steeds een grote ongelijkheid van kansen. Het mag, in tegenstelling tot in de Middeleeuwen, mogelijk zijn om de dag van vandaag hoger op te klimmen dan de startpositie. Hoe ver iemand geraakt blijft echter nog steeds afhankelijk van de startpositie. Wie in een gezin is opgegroeid dat in armoede verkeerde, kan later in zijn leven een goede job vinden. Hij heeft dus de mogelijkheid om zijn levensstandaard drastisch te verbeteren. Een ander, geboren in de middenklasse, kan echter ook opklimmen. Deze kan met wat hulp van zijn ouders een bedrijf opstarten, dat later enorm succesvol wordt. De

⁸⁶ Ibid., 56.

⁸⁷ Ibid., 98–99.

middenklasser kan dus doorstromen naar een hogere klasse. Het is voor de arm geborene daarentegen niet zo makkelijk om ook de hogere klasse te bereiken. Er is dus een gelijkheid in kansen wanneer het gaat om verbetering. Iedereen kan in onze samenleving zijn positie verbeteren. De meritocratie doet ons als ideologie echter geloven, dat iedereen gelijke kansen heeft om overal op de sociale ladder te komen. Dit is duidelijk een leugen. Het is daarom ook in het nadeel van wie in een lagere klasse is gestart, om te worden afgerekend op het feit dat hij de hoogste klasse niet bereikt heeft.

Een tweede oorzaak voor het ontstaan van verliezers, is de groeiende democratisering. Iedereen is binnen de liberale democratie in theorie gelijk en dus ook vergelijkbaar. We zagen eerder dat de middeleeuwse boer geen verliezer kon zijn tegenover de adel en de geestelijken, omdat ze niet binnen hetzelfde referentiekader staan. De hogere en lagere klassen doen er niet mee aan dezelfde wedloop. In een liberale democratie wordt er echter van uitgegaan dat iedereen dezelfde startpositie en kansen heeft. Dit is de eerder vermelde meritocratische ideologie, die met de werkelijkheid wordt verward. Daardoor wordt ook het winnaar-verliezer model veralgemeend. Tegenover iedereen die beter af is dan zichzelf, is het individu een verliezer. We spreken dan ook niet voor niets over de 'human (rat)race', wanneer we het hebben over ons socio-economisch systeem. We zitten effectief allemaal samen in éénzelfde race naar de top, wanneer het gaat om status. We zitten allemaal in hetzelfde referentiekader en zijn daarom ook allemaal concurrenten in een prestatimaatschappij. We kunnen immers niet allemaal de hoogste status verwerven, want status is gebonden aan ongelijkheid.⁸⁸

Met het woord 'prestatimaatschappij' komt een derde oorzaak naar boven voor de verschuiving van ongelukkigen naar verliezers. In onze samenleving worden bepaalde resultaten van ons verwacht. Wanneer iemand deze verwachtingen kan inlossen, geniet hij van aanzien en wordt hij aanvaard. Er ontstaat echter een probleem wanneer het individu deze verwachtingen niet kan inlossen. Het potentiële 'ik' komt terug, maar deze keer op een andere manier. Het gaat niet meer over het individu dat zichzelf confronteert met zijn verloren dromen, maar over de samenleving die het individu confronteert met wat het kan en zelfs moet bereiken. De samenleving zal het individu ook sociaal afstraffen wanneer het de verwachtingen niet inlost. Het falende individu verliest aanzien en wordt status-loos. Wie dus

⁸⁸ Kalleberg e.a., *Inequality - Structures, Dynamics and Mechanisms*, Volume 21, 187.

niet de nodige prestaties kan leveren is een echte verliezer van status, omdat hij ook wordt veroordeeld.

De eisen van de samenleving

Wie financieel succesvol was zonder erfenissen of andere voordelen, ontleende daaraan in een economische meritocratie een zekere zelfbevestiging die de vroegere edelman [...] nooit zou hebben gekend. Maar anderzijds hoorde bij financieel gebrek voortaan een gevoel van schaamte dat de vroegere boer [...] gelukkig bespaard was gebleven.⁸⁹

Ongeacht de situatie waarin het individu zich bevindt, het is de situatie die dit individu heeft verdiend. Het als verwerkelijk zien van deze meritocratische ideologie, is geweldig voor wie een ware 'American Dream' heeft kunnen realiseren en vanuit het niets is opgeklommen tot de absolute top. Het was hij en hij alleen die ervoor heeft gezorgd, dat hij zo succesvol is geworden. Status is in onze samenleving niet langer iets dat we zomaar krijgen, maar iets dat we voor onszelf moeten opbouwen. Afkomst is zelden nog een bron van status. Vooral onze verwezenlijkingen zijn van belang. Het kunnen opbouwen van status brengt uiteraard een geweldig gevoel met zich mee, net zoals wanneer ik meer trots voel wanneer ik met succes zelf een fiets monteer, dan wanneer ik er een koop. Ik maak hier niet zomaar een vergelijking. Het 'zelf gemaakte' is iets dat ons steeds weet aan te grijpen. We zijn in een meritocratie immers ook zelf een product. De zelf gemonteerde fiets heeft bijna exact dezelfde connotatie als de zogeheten 'selfmade-man'. Dit zorgt natuurlijk ook voor problemen. Wanneer mijn zelf gemonteerde fiets niet functioneert, zal ik teleurgesteld zijn in mezelf. Erger wordt het nog wanneer ik de mislukte fiets niet voor mezelf, maar als cadeau voor mijn vader heb gemaakt. Ik stel dan ook iemand anders teleur en niet alleen mezelf. Het falen tegenover mezelf zal ik mijzelf in de meeste gevallen snel vergeven, maar iemand anders teleurstellen zal me daarentegen meer deren.

Als we het geval nemen van de 'selfmade-man' gaat dit nog verder. Iemand die in zekere zin faalt om zichzelf te doen functioneren in de samenleving, stelt eens zo hard teleur. Bij dit falen is het niet zozeer meer het geval, dat één van mijn doelen mislukt is (zoals het monteren van een fiets), maar ben ik zelf de mislukking. Een mislukkeling. Dit weegt veel

⁸⁹ De Botton, *Statusangst*, 99.

zwaarder door dan een extern falen. Een mislukkeling is iemand, die over de gehele lijn heeft gefaald en dus een grote verliezer is. Net zoals een niet werkende fiets bij het vuilnis wordt gezet, wordt de mislukkeling aan de kant geschoven.

Er is nog een andere dimensie aan de vergelijking tussen de mens en de mislukte fiets, namelijk de subject-object tegenstelling. Want is een persoon niet fundamenteel verschillend van een object? In essentie natuurlijk wel, maar toch worden beiden in onze samenleving gelijk behandeld. Het is eigen aan het kapitalisme en de extreme mechanisering, dat het subject wordt geobjectiveerd. De mechanisering en nog meer de robotisering zorgt ervoor, dat niet meer alleen andere mensen onze concurrenten zijn, maar ook objecten. Machines nemen steeds meer van ons werk over en maken ons (als werkkrachten) overbodig.⁹⁰ Werk is echter van essentieel belang om status te verwerven. Machines ontnemen ons dus ook onze status, als ze ons werk overnemen. Krijgen deze machines dan ook status? Een volledig antwoord op deze vraag is complex en zou een thesis op zich vergen, maar we kunnen niet ontkennen dat sommige objecten een soort status wordt toegekend. Meestal geldt deze status echter tegenover andere objecten. Een origineel, zoals de Mona Lisa, zal ons meer aanspreken dan een kopie. Walter Benjamin verklaart dit voor kunstwerken, aan de hand van het concept 'aura'⁹¹. Zijn definitie hiervan, namelijk "de unieke verschijning van een verte, hoe nabij ook"⁹², doet dan ook denken aan status. Maar heeft het object ook status tegenover een subject? In onze samenleving meer dan waarschijnlijk wel. Autonome machines die bijvoorbeeld auto's produceren, kunnen een overweldigend gevoel geven, dat gelijkaardig is aan het zien van een topsporter in het veld of een geniale geleerde aan het werk. Het is dus mogelijk om te zeggen, dat de auto-producerende machine status heeft. Deze status moet echter tegenover iemand gelden, er moet iemand ondergeschikt zijn aan de machine. Het is de menselijke autobouwer die ondergeschikt wordt gesteld aan de machine, omdat hij niet zo efficiënt is. Wanneer het aankomt op het bouwen van auto's, zal de machine dus een hogere status hebben dan het individu, omdat ze efficiënter en dus ook beter is.

De Middeleeuwse boer was geen mislukkeling of verliezer. Hij had geen kansen en kon ze niet verspelen. Dingen die zijn leven konden verbeteren of verergeren waren voornamelijk zaken, die met toeval te maken hadden; zoals een goede of slechte oogst, ziekte of genezing.

⁹⁰ Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, 150.

⁹¹ Benjamin e.a., *The Work of Art in the Age of Its Technological Reproducibility, and Other Writings on Media*, 15–16.

⁹² Benjamin e.a., 15.

De mislukking van onze samenleving krijgt de verantwoordelijkheid daarentegen volledig in de schoenen geschoven. Wanneer het iemand niet lukt om iets moois te maken van het eigen leven, dan heeft deze mislukking dit enkel en alleen aan zichzelf te danken. *Ongeluk? Dat is slechts een zwak excuus om eigen gebreken mee te verdoezelen!* Diegene die faalt kan dan ook niet rekenen op medelijden. Het is in de ogen van de samenleving, die is doordrongen van de meritocratische idealen, allemaal zijn eigen schuld.

We zien dus dat de moderne samenleving, met haar meritocratische idealen en hang naar een sterke competitie tussen individuen, verliezers genereert. Verliezers die er in vroegere samenlevingen nog niet waren. Ongelijkheid is helemaal niets nieuws. Het nieuwe dat ervoor zorgt dat deze verliezers echte verliezers zijn, is het feit dat deze ongelijkheid niet alleen wordt gerechtvaardigd, maar ook ten laste wordt gelegd van de verliezer. We herbergen, in onze samenleving, geen ongelukkigen meer, maar 'losers'. Dit idee is diep doorgedrongen in de wortels van onze samenleving en wordt alleen maar extremer.

Een voorbeeld van hoe de samenleving zich bijna vijandig opstelt ten aanzien van haar verliezers is het fenomeen 'hostile architecture'. Deze term betreft kleine architecturale ingrepen in de publieke ruimte zoals winkelstraten, parken en pleinen. De meest voorkomende vorm van hostile architecture is het ontwerp van oncomfortabele bankjes. Het doel: voorbijgangers de mogelijkheid geven om even uit te rusten, maar vermijden dat daklozen ze kunnen gebruiken om langdurig op te blijven zitten of slapen.⁹³ In het licht van deze constructies worden daklozen gezien als een last voor mensen die hun vrije tijd zinvol willen besteden en niet zo zeer als individuen die hulp verdienen.

⁹³ Lo, "The Debate: Is Hostile Architecture Designing People -- and Nature -- out of Cities?"; Quinn, "Anti-Homeless Spikes Are Part of a Wider Phenomenon of 'Hostile Architecture'".

Conclusie bij het eerste hoofdstuk

De verliezer voelt zich terecht oneerlijk behandeld door de samenleving. Er werd hem immers beloofd dat hij alles kon verwezenlijken wat hij zelf wilde. Dit blijkt echter een leugen te zijn. Daarenboven is het de verliezer die de verantwoordelijkheid krijgt, voor het niet kunnen realiseren van zijn dromen. De valse belofte die hem wordt gemaakt, was eigenlijk een onhaalbare verwachting, die hem door de maatschappij is opgelegd. De rollen worden omgedraaid: de samenleving voelt zich niet schuldig omdat ze de verliezer heeft belogen, maar heeft het gevoel dat de verliezer haar te kort heeft gedaan. De verliezer wordt niet gezien als een slachtoffer, maar als een dader. Het voorbeeld van hostile architecture toont dan ook een geval waarin we niet kunnen spreken van armoedebestrijding, maar van bestrijding van arme mensen.

2. De radicale verliezer

De identiteit van de radicale verliezer

In dit hoofdstuk bespreek ik Enzensbergers werk getiteld “De radicale verliezer”. Dit essay ligt volledig in de lijn van mijn eerdere vaststellingen in deze thesis. Sterker nog het zal aan de basis liggen voor mijn eigen visie op de motieven van daders van aanslagen. Ik neem ‘de radicale verliezer’ als kernconcept. Maar wat is een radicale verliezer? Dat is de vraag die ik zal moeten beantwoorden. Laat mij dus beginnen met een analyse van hoe Enzensberger de radicale verliezer omschrijft:

De mislukkeling kan misschien in zijn lot berusten en de moed opgeven, het slachtoffer genoegdoening eisen, de overwonnenen zich voorbereiden op de volgende ronde. Maar de radicale verliezer zondert zich af, wordt onzichtbaar, koestert zijn fantasma, bouwt nieuwe energie op en wacht tot zijn tijd is gekomen.⁹⁴

In navolging van Enzensberger zal ik vanaf hier steeds de term ‘mislukkeling’ gebruiken, om te verwijzen naar de niet-radicalen verliezer. Dit om verwarring te vermijden. Let wel, de mislukkeling is evenzeer als de radicale verliezer een verliezer van de samenleving. In het bovenstaande citaat maakt Enzensberger een eerste onderscheid tussen de mislukkeling en de radicale verliezer. De mislukkeling blijft deel van de werkelijkheid, of beter gezegd het werkende systeem van onze samenleving. Ongeacht de uitzichtloosheid van zijn situatie zal de mislukkeling toch enigszins proberen mee te draaien, of zich in elk geval niet verzetten tegen de oorzaak van zijn verlies. Daartegenover staat de radicale verliezer, die zich verzet tegen de werking van de samenleving.

De radicale verliezer wordt onzichtbaar. Dit is voor hem niet moeilijk. We zagen al eerder bij De Botton, dat de verliezers van de samenleving vanzelf voor een deel onzichtbaar worden, want “Zij die geen status hebben blijven onopgemerkt”.⁹⁵ Het is dus niet zo dat alleen de radicale verliezer onzichtbaar wordt, terwijl de mislukkeling zichtbaar blijft. Wel zal de radicale verliezer actief trachten om onzichtbaar te worden of blijven, terwijl de mislukkeling

⁹⁴ Enzensberger, *De radicale verliezer*, 2016, 14.

⁹⁵ De Botton, *Statusangst*, 16.

eerder zal proberen om uit zijn onzichtbaarheid te ontsnappen. Het verschil ligt dus in de bewuste keuze om zich aan de publieke ruimte te onttrekken.

Anderen kunnen iemand dan wel als verliezer bestempelen, maar hoezeer hun mening ook van belang is voor de mislukking, ze kunnen hem niet doen radicaliseren. Enzensberger schrijft het volgende over de radicale verliezer: "Hij moet er zelf zijn steentje toe bijdragen; hij moet tegen zichzelf zeggen: ik ben een verliezer en verder niets."⁹⁶ Radicaliseren is dus in zekere zin iets dat het individu zelf doet, onafhankelijk van anderen. Dit wil echter niet zeggen dat het een eigen keuze is. Wanneer een mislukking zodanig veel verlies lijdt, dat hij geen enkele hoop meer heeft op verbetering, kan radicalisering een logische stap zijn.

Wat is de rol dan nog van zogeheten 'rondselaars', die anderen zouden aanzetten tot extremisme? Ze wijzen voornamelijk op het verlies van de mislukking en wijzen een externe schuldige aan (de ongelovige, de staat, de kapitalisten, ...). Met andere woorden ze vormen een katalysator voor de frustraties en beschuldigingen, die de mislukking al in zich draagt. Het is dus niet zo dat het individu steeds onafhankelijk van anderen radicaliseert. Dat dit wel zo zou zijn is, volgens mij, niet wat Enzensberger bedoelt. Enzensberger wil enkel aangeven dat het moment waarop de mislukking zich ontpopt tot een radicale verliezer, een moment van zelfreflectie is. De aanzet tot radicalisering kan worden gegeven door anderen, maar de stap naar het zijn van een radicale verliezer, is een stap die het individu zelf neemt. Het is duidelijk dat wie anderen aanzet tot radicalisering een zekere schuld draagt, maar kunnen we het ook de radicale verliezer kwalijk nemen, dat hij is geradicaliseerd? Dit is een zeer moeilijke kwestie, maar het lijkt mij zo dat we dit niet volledig kunnen. Uit de cultuurfilosofische analyse van de verliezer was mijn conclusie immers, dat verliezers onterecht worden beschuldigd door de samenleving. Het is dan ook logisch dat frustraties daarover, als ze geen gezonde uitlaatklep kunnen vinden, uiteindelijk zullen leiden tot radicalisering. Wanneer de verliezer steeds oneerlijk wordt behandeld en hij zijn situatie niet kan verbeteren, is radicalisering vaak de enige mogelijke uiting van zijn frustraties. Hij moet immers, om enigszins tot gemoedsrust te komen, een identiteit kunnen vormen. Wat we natuurlijk wel kunnen (en zelfs moeten), is de radicale verliezer nog steeds verantwoordelijk stellen voor zijn daden. Hij draagt niet de volledige schuld van zijn radicalisering, maar nog wel de verantwoordelijkheid voor zijn daden. Zich vereenzelvigen met het verlies en het ophopen van frustraties, is iets wat de radicale

⁹⁶ Enzensberger, *De radicale verliezer*, 2016, 15.

verliezer overkwam. Het is echter een keuze van de radicale verliezer, hoe deze frustraties te uiten. Een uiting van agressie of extreem geweld, is zelfs nog een stap verder dan frustratie en is natuurlijk ontoelaatbaar. De radicale verliezer neemt onschuldige burgers in het vizier en berokkend schade zonder dat die de situatie verbetert. De aanslag verwijst zelden naar de onrechtvaardige behandeling door de samenleving naar de verliezers toe. De radicale verliezer is in het ongelijk, omdat zijn geweld niet alleen onschuldigen treft, maar ook 'zinloos' is. Hij probeert de problematiek van de verliezers niet aan te kaarten, maar wil anderen tot verliezer maken. In plaats van een poging te doen zijn situatie te verbeteren, verslechtert hij die van anderen.

Laten we echter verdergaan met onze beschrijving van de radicale verliezer. De radicale verliezer maakt van zijn verlies zijn identiteit. Daarin verschilt hij sterk van de mislukkeling. De mislukkeling ziet het verlies als iets dat hem overkwam, ondanks het feit dat hij zichzelf er soms ook mee de schuld van geeft. Hij zal als individu zonder erkenning geconfronteerd worden met zijn onzichtbaarheid tegenover anderen.⁹⁷ De radicale verliezer daarentegen "zondert zich af", aldus Enzensberger.⁹⁸ Hij maakt van het verlies zijn identiteit. Dit wil zeggen dat hij de omstandigheden van zijn verlies eigen maakt en zelfs actief nastreeft. De radicale verliezer wordt niet alleen geconfronteerd met zijn onzichtbaarheid, zoals de mislukkeling, maar zal door zich af te zonderen zijn onzichtbaarheid doelbewust nastreven.

Om het verschil tussen een verliezer en een radicale verliezer beter te begrijpen haal ik er de definitie van 'radicaal' bij. De term 'radicaal' is afgeleid uit het Latijnse woord 'radix', dat wortel betekent. Radicaal betekent dus niet enkel 'extreem' maar is tevens ook gebonden aan 'oorsprong'. De radicale verliezer is dan ook niet alleen een extreme vorm van verliezer, maar een individu dat het 'verliezer zijn' ziet als de grond van zijn bestaan. De radicale verliezer is een veel grimmiger figuur dan de verliezer. Met het internaliseren van zijn verlies, maakt hij immers ook zijn wanhoop en frustraties deel van zijn identiteit.

Enzensberger laat ook zien dat het niet moeilijk is voor de radicale verliezer om onzichtbaar te worden. De radicale verliezer en andere individuen binnen de samenleving gaan elkaar actief proberen te vermijden. De radicale verliezer doet dit om zich af te zonderen,

⁹⁷ De Botton, *Statusangst*, 16.

⁹⁸ Enzensberger, *De radicale verliezer*, 2016, 14.

in afwachting van het moment waarop hij tot actie kan komen.⁹⁹ De samenleving vermijdt de radicale verliezer echter even actief:

Als hij dan toch een keer de aandacht trekt [...], zorgt dat voor een irritatie die in de buurt komt van schrik; want zijn pure existentie herinnert de anderen eraan dat er niet veel voor nodig is of het vergaat hen net zoals hem.¹⁰⁰

In het vorige hoofdstuk werd al beargumenteerd, waarom we niet graag worden geconfronteerd met mensen die het veel verder hebben geschopt dan onszelf. Enzensberger voegt daaraan toe dat we ook liever niet herinnerd worden aan het bestaan van de radicale verliezer. Dit omdat we in een samenleving leven, waarin succes snel kan omslaan in mislukking.¹⁰¹ Eén enkele tegenslag kan soms voldoende zijn, om alles wat we hebben bereikt te verliezen. Een voorbeeld hiervan zijn de vele succesvolle ondernemers, die failliet zijn gegaan na een beurscrash. We zijn dan ook voor ons succes afhankelijk van een heel aantal factoren, waar we zelf geen vat op hebben.¹⁰² We kunnen onszelf dus gemakkelijk inleven in de mislukkingen van onze samenleving, maar doen dit liever niet. De confrontatie met de mogelijkheid tot mislukking wordt liever vermeden.

De radicale verliezer wil, volgens Enzensberger, ook helemaal niet geholpen worden. Hij valt niet meer te redden, omdat de redding niet strookt met zijn identiteit. Zijn identiteit is de onbeholpen verliezer en hij zal er zich met al zijn kracht aan vastklampen.¹⁰³ Deze uitspraak van Enzensberger kunnen we verhelderen in het licht van Kacimi's theaterstuk. Momo wilde zich inderdaad niet laten redden, omdat deze redding niet strookte met zijn zelfbeeld.

Het doel van de radicale verliezer

Door de radicale verliezer te zien als een grimmige soort verliezer, wordt duidelijker wat er in hem omgaat. Maar wat zet hem aan tot het plegen van geweld op een bepaald doelwit?

Hans Van Themsche werd beschreven als een "brave loebas"¹⁰⁴. Iemand die geen vlieg kwaad zou doen. Al bij al was hij een getormenteerde tiener, die zijn geluk voor zijn ogen zag

⁹⁹ Ibid., 17.

¹⁰⁰ Ibid., 17.

¹⁰¹ De Botton, *Statusangst*, 107–9.

¹⁰² Ibid., 107–23.

¹⁰³ Enzensberger, *De radicale verliezer*, 2016, 17–18.

¹⁰⁴ Janzing, "Archief".

verdwijnen. De laatste jaren voor zijn aanslag had hij zich op school ontwikkeld van een teruggetrokken en wantrouwig individu, naar iemand die goede vrienden had en zich zelfs engageerde als studentenvertegenwoordiger. Wanneer hij echter besepte dat hij waarschijnlijk niet naar deze school kon blijven gaan, deels omdat hij het schoolreglement had overtreden, deed hij het ondenkbare. Op 11 mei 2011 schoot de achttien jaar oude jongeman een Antwerpse peuter, haar Malinese oppas en een Turkse vrouw neer.¹⁰⁵ Na zijn arrestatie verklaarde hij dat hij zelf dood wilde, maar nog een ‘paar makakken’ mee de dood wilde sleuren.¹⁰⁶ Zijn slachtoffers waren echter van verschillende origine en de peuter zelfs afkomstig uit Antwerpen.

Seung Hui Cho (23 jaar) was een leerling van Zuid-Koreaanse afkomst aan het Virginia Tech institute. Op 16 april 2007 pleegde hij de tot hiertoe dodelijkste school shooting. Hij begon zijn moordpartij door eerst twee medestudenten neer te schieten in de slaapzalen van de school. Vervolgens ging hij zwaar bewapend naar het schoolgebouw waar de lessen plaatsvonden. Hij sloot een heel aantal hoofduitgangen en ging van het ene klaslokaal naar het andere. Uiteindelijk kostte zijn schietpartij aan 27 leerlingen en vijf faculteitsmedewerkers het leven. Daarna pleegde hij zelfmoord. Uit beeldmateriaal dat hij publiek maakte bleek dat hij zich vooral wilde richtten op “rijkeluiskinderen”.¹⁰⁷

Cho is met zijn migratie-achtergrond echter een uitzondering op de regel. Amerika wordt al jarenlang geteisterd door school-shootings, waarbij de daders vaak autochtone blanke jongeren zijn uit de buitenwijken van de stad.¹⁰⁸ Een voorbeeld van deze macabere traditie is de Columbine High school shooting. Hierbij maakten twee vrienden, Dylan Klebold (17) en Eric Harris (18), dertien slachtoffers. Tijdens hun aanslag pleegden ook zij zelfmoord om uit handen van de autoriteiten te blijven. Uit onderzoek bleek dat de twee tieners wraak wilden nemen op wie hen had gepest, maar ze hadden ook bommen in hun arsenaal die, als ze waren afgegaan, nog meer onschuldige slachtoffers hadden gemaakt.¹⁰⁹ Ondanks het duidelijke doelwit dat ze voor ogen hadden, maakte ook zij vooral willekeurige slachtoffers.

¹⁰⁵ “Racistische moorden Van Themsche vandaag twee jaar geleden”; Janzing, “Archief”.

¹⁰⁶ Janzing, “Archief”.

¹⁰⁷ Hong, Cho, en Lee, “Revisiting the Virginia Tech Shootings”; Sparling, “Virginia Tech massacre”; “Massacre at Virginia Tech leaves 32 dead - Apr 16, 2007”; Shaw, “Multiple Murders: The Virginia Tech Massacre, Multiculturalism, and the Death of Tragic Drama.”; Kwon en Moon, “The Bad Guy Is One of Us”.

¹⁰⁸ Hong, Cho, en Lee, “Revisiting the Virginia Tech Shootings”.

¹⁰⁹ Cullen, “The Depressive and the Psychopath”.

Op 1 november 2017 reed 29-jarige Oezbeek Sayfullo Saipov, die al zeven jaar in de V.S woonde, met een gehuurde pick-up truck in op een groep fietsers en voetgangers. Acht mensen kwamen hierbij om. De man stapte uit met nepwapens in zijn handen. Hij overleefde een schot in de buik en werd door de politie gearresteerd. De man beweerde zijn aanslag te plegen in naam van IS.¹¹⁰

Vrijdag 1 oktober 2017 ging de geschiedenis in als de dag van de ‘dodelijkste schietpartij in de geschiedenis van de Verenigde Staten’¹¹¹. Meer dan 22.000 concertgangers waren aanwezig op het ‘Route 91 Harvest Festival’ in Las Vegas.¹¹² De 64-jarige Stephen Craig Paddock nam de toeschouwers onder vuur vanuit zijn hotelkamer.¹¹³ Het dodentol bereikte 58 mensen, waarnaast meer dan 500 anderen gewond achter bleven.¹¹⁴ De vraag naar zijn motief blijft tot op de dag van vandaag onbeantwoord. Banden met terreurgroepen werden gezocht, maar niet gevonden. Paddock verloor in de laatste maanden van zijn leven wel veel geld tijdens het gokken, maar was nog steeds miljonair en had dus zeker geen geldproblemen.¹¹⁵

De radicale verliezer lijkt zijn daden volstrekt willekeurig te stellen. De ene radicale verliezer valt een parlamentsgebouw vol politici aan, terwijl de ander zijn eigen school uitmoordt. De ene selecteert bewust een aantal mogelijke ‘targets’ (ook al brengt hij in de praktijk ook mensen om die geen oorspronkelijk ‘target’ waren), de andere rijdt willekeurig mensen omver die zich in een wandelstraat bevinden. De ene ontlaadt zijn woede op een politicus of een bedrijfsleider die voor persoonlijke ellende aansprakelijk worden gesteld, de andere neemt genoeg met willekeurig gekozen slachtoffers. Deze erg verschillende acties en aanslagen hebben op het eerste zicht weinig of niets met elkaar te maken. Toch is het mogelijk om beide te verklaren vanuit Enzensbergers analyse van de radicale verliezer. De

¹¹⁰ mg en llc, “Acht doden bij ‘laffe terreurdaad’ in New York (Brussel) - De Standaard”; De Greef, Van Tichel, en Baert, “Dader aanslag Manhattan is Oezbeek met link naar IS”.

¹¹¹ dgs, “Meer dan 50 doden in Las Vegas: ‘Nog geen link met terreurgr... - De Standaard”; “Las Vegas Shooting”; Robertson en Smith, “Las Vegas Shooter Recalled as Intelligent Gambler Well-Versed on Gun Rights”.

¹¹² dgs, “Meer dan 50 doden in Las Vegas: ‘Nog geen link met terreurgr... - De Standaard”.

¹¹³ dgs; “Las Vegas Shooting”; Robertson en Smith, “Las Vegas Shooter Recalled as Intelligent Gambler Well-Versed on Gun Rights”.

¹¹⁴ dgs, “Meer dan 50 doden in Las Vegas: ‘Nog geen link met terreurgr... - De Standaard”; dgs, “Dit weten we over de dader van de schietpartij in Las Vegas”; “Las Vegas Shooting”; Lartey, “Marilou Danley, Girlfriend of Las Vegas Gunman, Saw ‘no Warning’ of Violence”; Robertson en Smith, “Las Vegas Shooter Recalled as Intelligent Gambler Well-Versed on Gun Rights”.

¹¹⁵ dgs, “Dit weten we over de dader van de schietpartij in Las Vegas”; “Las Vegas Shooting”; Robertson en Smith, “Las Vegas Shooter Recalled as Intelligent Gambler Well-Versed on Gun Rights”.

radicale verliezers hebben allemaal een soortgelijk doel. Wat is dit doel? Dat is de prangende vraag waarmee we nu worden geconfronteerd.

Enzensberger schrijft dat de radicale verliezer op zoek gaat naar schuldigen voor zijn verlies.¹¹⁶ Vreemd genoeg zien we echter vooral slachtoffers binnen de directe omgeving van de radicale verliezer, tenzij hij een bepaalde ideologie volgt. Dit resulteert vaak in een aanslag op het werk of op school.¹¹⁷ De destructie die de radicale verliezer met zich meebrengt, lijkt willekeurig. Daarbovenop plant hij meestal zijn aanslag zo, dat hij er zelf bij om het leven komt. Zijn psychologische evaluatie komt overeen met die van een verward individu. Daardoor stoppen de meeste onderzoekers bij het idee dat het een alleenstaand geval was en kijken ze niet verder.¹¹⁸ Het probleem van de radicale verliezer is echter dat hij zijn doelwit niet altijd sterk kan aflijnen. De radicale verliezer is immers een verliezer van de samenleving, maar het is onmogelijk om elk onderdeel van de samenleving te raken. Enzensberger meent dat het onrecht dat de verliezer is aangedaan, voortkomt uit de “verrichtingen van een onzichtbare, anonieme vijand”.¹¹⁹ Deze vijand is de samenleving, maar ze heeft vele gezichten. Het is echter de samenleving als systeem, dat de radicale verliezer treft. De specifieke manier waarop de samenleving is ingericht, zorgde ervoor dat hij een verliezer en uiteindelijk ook een radicale verliezer werd. De radicale verliezer kan daardoor elk onderdeel van de samenleving als vijand zien, omdat de samenleving als systeem betrekking heeft op het geheel. Hij kan echter niet al deze onderdelen van de samenleving tegelijk als doelwit nemen. Enzensberger is het feit dat de samenleving als systeem het doelwit is van de radicale verliezer op het spoor. Zo veel wordt duidelijk uit het volgende citaat:

Welzeker is de destructieve energie van de radicale verliezers toereikend om [...] de beschaving, die ze de strijd hebben aangezegd, duurzaam te ontwrichten.¹²⁰

In het vorige hoofdstuk werd besproken, hoe de samenleving verliezers voortbrengt. De radicale verliezer is zich hier vaak van bewust. Hij vindt zijn schuldige in het meedogenloze systeem, dat steeds meer verwachtingen aan hem oplegt. Dit verklaart, volgens mij, zowel de

¹¹⁶ Enzensberger, *De radicale verliezer*, 2016, 23.

¹¹⁷ *Ibid.*, 19,25.

¹¹⁸ *Ibid.*, 19–20.

¹¹⁹ *Ibid.*, 25–26.

¹²⁰ *Ibid.*, 83.

schijnbaar willekeurige doelwitten van de radicale verliezer, als het feit dat er vaak veel onschuldige slachtoffers vallen. De samenleving is, als systeem, dan ook moeilijk te treffen. Het systeem is echter maar zo sterk, als de mensen die het doen draaien, zij die eraan deelnemen. Daarom worden vaak zoveel mogelijk slachtoffers gemaakt, op plaatsen die een belangrijke rol spelen in het dagdagelijkse leven.

Voor de radicale verliezer is niemand onschuldig. Iedereen die mee in het systeem zit, is de vijand. Hieronder vallen ook de niet-geradicaliseerde verliezers. Verliezers blijven immers trouw aan het systeem. Ze trachten hun situatie te verbeteren, door naar middelen te grijpen die de samenleving verschaft. De verliezers kampen vaak met psychologische problemen, omdat ze geen erkenning kunnen krijgen. Deze verliezers kunnen hulp proberen zoeken bij psychologen. De radicale verliezer daarentegen zoekt of wil geen hulp. Hij is de redding voorbij. Het enige dat voor de radicale verliezer nog telt, is het systeem dat hem geweld heeft aangedaan, zo veel mogelijk schade toe brengen. Een metrostation, luchthaven, winkelstraat, voetbalstadion of café zijn maar enkele voorbeelden van de verscheidene plaatsen, die een radicale verliezer tot hiertoe heeft geterroriseerd. De gevolgen voor de samenleving zijn steeds sterk voelbaar. Het heeft maanden geduurd alvorens de luchthaven van Zaventem weer volledig operationeel was, na de bomaanslag die ze te verduren kreeg. De economische schade is bij veel aanslagen echter klein in vergelijking met de psychologische schade, die wordt berokkend.¹²¹ Een sfeer van angst en paranoia is veel moeilijker te doorbreken dan een korte economische recessie. De radicale verliezer is in vele gevallen berekend. Hij kiest zijn doelwit zorgvuldig uit, neemt de tijd om zich zo goed mogelijk voor te bereiden en tracht zo zijn vijand (het systeem) zo efficiënt mogelijk te schaden.

Om het systeem een gezicht te geven, doen radicale verliezers een beroep op ideologische funderingen. Ze hebben nood aan een zondebok. Enzensberger schrijft: “Doorgaans gaat het om buitenlanders, geheime diensten, communisten, Amerikanen, multinationals, politici, ongelovigen. Bijna altijd zijn het ook de Joden.”¹²² In het hoofd van de radicale verliezer staat elk van deze groepen dan ook op de een of andere manier in verband met het systeem, ze zijn haar vertegenwoordigers. De radicale verliezer is bevangen door alomvattende samenzweringstheorieën, die iedereen van hun onschuld beroven.

¹²¹ Ibid., 83–84.

¹²² Ibid., 26.

We hebben nu het terrein geëffend voor een alternatieve benadering van daders en hun aanslagen, maar aan het einde van dit hoofdstuk blijven er nog heel wat vragen onopgelost. Wat is de rol van ideologie bij een aanslag? Wat is de rol van 'lotsverbondenen'/een collectief? Wat is de functie van een aanslag? Laten we echter, vooraleer we deze drie vragen proberen te beantwoorden vanuit het perspectief van de radicale verliezer, eens kijken wat de gangbare antwoorden zijn op deze vragen.

3. Terroristen en psychopaten

Het is niet vanzelfsprekend om terroristische aanslagen te gaan bekijken als het werk van een radicale verliezer. Er zijn veel verschillende soorten motivaties voor dergelijke aanslagen. Daarom is het belangrijk om een specifiek onderzoeksdomein af te bakenen en te kijken wat de meest gangbare perspectieven zijn binnen deze context. De focus van deze thesis zal liggen op de aanslagen die hier bij ons, in de westerse samenleving, worden gepleegd door mensen die tot deze samenleving behoren. Om hier zinvol over te kunnen spreken moet ik eerst definiëren wat ik begrijp onder aanslagen, de westerse samenleving, verliezers en radicalisering.

Met het concept 'home-grown terror' kan ik een groot deel van mijn onderzoeksdomein afbakenen. Ten eerste gaat het niet om een dreiging van buitenaf. De daders die ik zal bestuderen hadden steeds de nationaliteit of leefden al sinds hun kindertijd in het land waarin ze een aanslag pleegden. Gevallen waarin buitenlandse militanten van buiten de westerse wereld zich naar een westers land begaven om een aanslag te plegen laat ik hier buiten beschouwing. Niet omdat deze gevallen mij niet zouden interesseren, maar omdat ze volgens mij een heel ander soort analyse vereisen. De nood om 'home-grown terror' te proberen begrijpen is voor mij echter groter dan het proberen begrijpen van aanslagen door buitenlandse vijandige strijders. Ondanks het feit dat hun gruweldaden in uitvoering vaak van dezelfde aard zijn, is het veel moeilijker te begrijpen waarom iemand zijn landgenoten in het vizier neemt. De home-grown terrorist was immers een lid van de samenleving en is dit na een aanslag nog steeds. Maar dit staat in schril contrast met het feit dat deze misdadiger zich volledig tegen deze samenleving kant en deze wil ontwrichten. De home-grown terrorist staat in zekere zin zowel binnen als buiten de samenleving. Maar daarover later meer.

Daarnaast beperk ik mij ook tot aanslagen die worden gepleegd in westerse landen, meer bepaald Europa en de Verenigde Staten. Dit betekent dat ik de problematiek in het Midden-Oosten en in andere door terreur ontwrichte delen van deze wereld hier buiten beschouwing laat. Een perspectief ontwikkelen dat zowel aanslagen bij ons als die in het Midden-Oosten tracht te verklaren, is volgens mij overigens nagenoeg onmogelijk. Beide regio's hebben immers een compleet verschillende socio-economische en historische context. Proberen ze onder dezelfde noemer te brengen dwingt dus tot oversimplificatie en het

negeren van belangrijke factoren. Om maar één voorbeeld te geven van waarom beide regio's in schril contrast staan: het Midden-Oosten is al jarenlang een slagveld, terwijl het Westen geen grote gewapende conflicten op zijn territorium meer heeft gehad sinds de tweede wereldoorlog. De motivatie voor het plegen van een aanslag zal dan ook sterk kunnen verschillen, wanneer iemand een oorlogsgebied als doelwit kiest. Terreur heeft een veel sterkere politieke functie dan 'radicaal geweld' door een radicale verliezer: het is geweld als politieke strategie van een organisatie, een netwerk.

Een andere factor die ook sterk gebonden is aan de culturele omgeving, is het statuut van de verliezer. Het verliezersconcept stond centraal in de vorige twee hoofdstukken en is het uitgangspunt van de analyse die ik wil geven. De motivatie hiervoor was het onderwerp van het eerste hoofdstuk: onze samenleving brengt verliezers voort door individualisme, kapitalisme, meritocratische idealen en een daaraan gebonden prestatiedruk te versterken.

Van hieruit kan ik naadloos overgaan tot de kern van dit hoofdstuk: het beschrijven van wat ik zal begrijpen als een aanslag. Een aanslag definiëren we volgens Bobrow als volgt: "(...) inflicting severe physical and psychological harms on noncombatants without giving them practical opportunities to avoid those harms"¹²³. Het is dus een (gewelddadige) actie, die gericht is tegen onschuldige mensen. Deze definitie is echter onvolledig, omdat ze onvoldoende specifiek is. Diefstal, moord zonder politieke motieven en vandalisme worden niet gezien als aanslagen, hoewel ze soms in verband kunnen staan met een ressentiment tegenover de samenleving en onvermijdelijke persoonlijk schade kunnen berokkenen. Daders van aanslagen worden gescheiden van andere soorten criminelen. Om dit onderscheid nog meer kracht bij te zetten definieer ik een aanslag ook als een actie waarbij het eigen leven wordt geriskeerd om het doel te bereiken. De meeste dieven, moordenaars en vanden handelen niet met een (groot) risico te worden gedood. Bij de voorbereiding van een aanslag is het echter zo dat het individu wordt geconfronteerd met de mogelijkheid om te komen bij zijn actie. Een heel aantal van hen zullen zelfs actief proberen te streven naar de eigen dood.

¹²³ Rockmore, *The Philosophical Challenge of September 11*, 140.

De terrorist

Uiteindelijk kennen we iemand als Mohamed Merah vooral als ‘moslimterrorist’, want dat is toch de term die de media continu voor hem gebruiken.¹²⁴ We zagen in de lezing van “Moi, la mort, je l’aime comme vous aimez la vie” ook dat Merah zichzelf zo definieert. Terecht werd er gezocht naar een verklaring voor zijn daden. We lazen dat Merah zichzelf in de gevangenis heeft bekeerd tot de islam. Zijn radicalisering en zijn bekering gebeurden dus op hetzelfde moment. Zijn fundamentalistische interpretatie van de islam werd het antwoord op de vraag naar zijn motivatie. De analyses stopten, zodra zijn geloof aan het licht kwam.

Toch kunnen we niet zeggen dat Merah’s radicalisering en zijn bekering tot de fundamentalistische islam één en dezelfde gebeurtenis zijn! Er moet een meer fundamentele ervaring zijn die tot zijn radicalisering heeft geleid. In wat volgt zal ik het concept moslimterrorist opdelen in twee problematieken. De eerste is die van het verbinden van de islam, of religie/ideologie in het algemeen, aan geweld. De tweede problematiek is dat we onze eigen (geloofs)overtuigingen anders evalueren dan die van anderen.

Cavanaugh werpt ons meteen in de eerste problematiek door op beklievende wijze te argumenteren waarom we geen onderscheid mogen maken tussen religieus en seculier geweld.

The point is not simply that “secular” violence should be given equal attention to religious violence. The point is that the distinction between “secular” and “religious” violence is unhelpful, misleading, and mystifying, and should be avoided altogether.¹²⁵

Dit citaat van Cavanaugh illustreert perfect wat er op het spel staat in zijn artikel getiteld “Does Religion Cause Violence?”. We moeten los van religie leren denken over radicaal geweld. Deze gedachte is even essentieel voor Cavanaugh als voor deze thesis. Logischerwijze zal ik hier dan ook een beknopte uiteenzetting geven van hoe Cavanaugh dit beargumenteert.

¹²⁴ Cody, “Mohammed Merah, Face of the New Terrorism”; Arnoudt, “Broer van terrorist Mohammed Merah krijgt 20 jaar cel”; Redactie, “Broer van terrorist Mohamed Merah veroordeeld tot 20 jaar cel”; “Mohamed Merah: Outrage as chilling words of Toulouse terrorist are broadcast on French TV | Daily Mail Online”.

¹²⁵ Cavanaugh, “Does Religion Cause Violence?”, 9.

Cavanaugh wil geen klassieke kritiek leveren op het idee dat religie en geweld aan elkaar verbonden zijn. In tegenstelling, hij onderscheidt twee veel voorkomende manieren waarop dit verband wordt aangevallen en geeft aan waarom ze kortzichtig zijn.¹²⁶

De eerste benadering is het begrijpen van religie als een soort façade voor geweld, dat eigenlijk is gemotiveerd vanuit economische en politieke factoren. Deze benadering schiet volgens Cavanaugh te kort, omdat het onmogelijk is om religieuze motieven te onderscheiden van economische of politieke motieven. Dit zou religie volledig vrijstellen van elke mogelijke verantwoordelijkheid voor geweld en dat is een veel te sterke conclusie. Politiek en religie zijn niet altijd sterk van elkaar te onderscheiden. Zeker niet in bijvoorbeeld een aantal islamitische landen waarin de religieuze wet en de politieke wet dezelfde zijn.¹²⁷ In onze samenleving is de scheiding tussen religie en staat wel sterk aanwezig. Toch kunnen we niet zeggen dat wanneer we kijken naar de motieven voor geweld, religieuze motieven duidelijk te onderscheiden zijn van politieke. De kritiek van Cavanaugh houdt dus ook stand op het domein dat ik in deze thesis wil onderzoeken.

De tweede benadering die Cavanaugh bekritiseert is het trekken van een strikte grens tussen religie en geweld. Met andere woorden: iemand die over gaat tot geweld is geen goede gelovige. Volgens Cavanaugh kan het zijn dat wie over gaat tot geweld, het geloof dat hij aanhangt inderdaad niet goed heeft geïnterpreteerd. Dit maakt echter nog niet dat religie in geen enkel geval mee schuldig kan zijn voor het promoten van geweld. Ter illustratie geeft hij het voorbeeld van kruisvaarders. Deze hebben waarschijnlijk de boodschap van het Christendom niet volledig begrepen, maar dit wil niet zeggen dat het Christendom vrij is van alle verantwoordelijkheid.¹²⁸ Cavanaugh beargumenteert deze stelling nog eens extra met de volgende uitspraak:

Christianity is not primarily a set of doctrines, but a lived historical experience embodied and shaped by the empirically observable actions of Christians.¹²⁹

Wat Cavanaugh hier schrijft gaat ook op voor alle andere religies en draagt net zo zeer bij aan zijn kritiek van de eerste benadering als de tweede. Het gaat er hier immers om dat

¹²⁶ Ibid., 1.

¹²⁷ Loc. cit.

¹²⁸ Loc. cit.

¹²⁹ Loc. cit.

geen enkele religie mag worden gevrijwaard van een analyse, wanneer deze mogelijk heeft bijgedragen tot geweld.¹³⁰

Nu ga ik over op de tweede problematiek. Er bestaat een vooroordeel in onze samenleving dat ertoe aanzet om 'ons' geweld, het autochtone geweld, anders op te vatten dan 'hun' geweld, het geweld van de allochtoon.¹³¹ De wijze waarop Cavanaugh deze problematiek benadert is opnieuw tweeledig. De eerste stap die hij wil zetten is het aantonen dat het onderscheid tussen 'religieus' en 'seculier' arbitrair en incoherent is. Dit is de eerste problematiek die ik zal bespreken. Vanuit dit oogpunt komt hij bij een prangende vraag terecht: Waarom wordt dit onderscheid tot vandaag dan nog steeds vaak toegepast?¹³² Deze vraag is een tweede problematiek die ik zal bespreken na de bespreking van de eerste.

Vooraf in de media heeft de term 'terrorist' een functie die meer gericht is op het aantrekken van lezers, dan om duidelijkheid te scheppen. De reactie van de media op de aanslagen van Breivik tonen dit aan. Vlak na de aanslagen was er nog nagenoeg niets bekend over de dader, maar onterecht gingen journalisten er vanuit dat ze te maken hadden met een moslimterrorist.¹³³ Wanneer duidelijk werd dat de dader een autochtone Noor was, vermoedde men zelfs nog even dat hij zich tot de islam had bekeerd. De reacties liepen verder uiteen nadat ook deze theorie werd ontkracht. De figuur Breivik werd hierna op korte tijd onderworpen aan talloze psychosociale analyses.¹³⁴

Hadden er ook zo veel analyses van Breivik geweest als hij alsnog een moslim was gebleken?¹³⁵ Het antwoord op deze vraag is waarschijnlijk nee. Zoals ik al eerder heb vermeld, heb ik recent zelf nog een theaterstuk kunnen bijwonen dat grotendeels bestond uit het voorlezen van Breivik's statement. Hiertegenover staat het stuk over Merah, dat door de bevolking uit de zalen is geweerd. De analyse van de moslimterrorist wordt een halt toegeroepen, terwijl die van de blanke dader wordt toegestaan. Mijn onderzoek naar daders van aanslagen wijst ook in dezelfde richting. Over individuen zoals Stephen Craig Paddock, Hans Van Themsche en school-shooters zijn lange artikels te vinden, die hun leven onder de

¹³⁰ Loc. cit.

¹³¹ De begrippen 'allochtoon' en 'autochtoon' gebruik ik hier bewust als vereenvoudiging en niet als essentiële kenmerken van mensen.

¹³² Cavanaugh, "Does Religion Cause Violence?", 1–2.

¹³³ Seierstad, "Anders Breivik Massacre".

¹³⁴ De Proost e.a., "Van moslimterrorist tot kruisvaarder".

¹³⁵ Loc. cit.

loep nemen in de hoop een motief te vinden.¹³⁶ In het geval van de eerste twee is er tot op de dag van vandaag trouwens geen consensus over wat hen nu juist dreef. Over individuele moslimterroristen is echter veel minder informatie te vinden.

In 2015 kwam copiloot Andreas Lubitz in het nieuws, omdat hij een vliegtuig vol passagiers deed neerstorten. 149 passagiers en bemanningsleden kwamen hierbij om. Centraal in de besprekingen van zijn daden stond zijn psychische toestand. De man kampte volgens berichten met een aanslepende depressie. Vooral de dokters die zijn depressie hadden vastgesteld en de vliegtuigmaatschappij die ook van de depressie had kunnen afweten, werden zwaar bekritiseerd.¹³⁷ Nochtans zijn er ook aanwijzingen in de richting van een bewuste aanslag en massamoord. Naar eigen zeggen wilde hij iets onvergetelijks doen.¹³⁸ De psychologische analyses hadden deze onderzoeks-pistes waarschijnlijk minder gemakkelijk verdrongen, als de piloot een islamitische achtergrond of geloofsovertuiging had gehad.

Wie echter inzicht probeert te verschaffen in wat zogenaamde ‘moslimterroristen’ dreef, botst al snel op hun religieus extremisme, dat wordt aangewezen als drijfveer tot geweld. Er wordt gezocht naar waar en wanneer deze individuen zich bekeerden tot een radicale vorm van de islam, maar zelden vraagt men zich af waarom. Wanneer geweld kan worden gelinkt aan religie, wordt dit maar al te vaak als finale oplossing aangevoerd en stopt dus in de meeste gevallen de zoektocht naar andere verklaringen.

Cavanaugh veroordeelt het verbinden van religie en geweld als volgt:

Het probleem met argumenten die religie en geweld aan elkaar proberen te verbinden is niet dat hun definities van religie te onduidelijk blijven. Het probleem is precies het omgekeerde. Hun impliciete definities van religie zijn *onverantwoord precies* over wat al dan niet geldt als religie. Sommige religieuze systemen, zoals de islam, worden veroordeeld, terwijl bepaalde andere, zoals nationalisme, bewust worden genegeerd.¹³⁹

¹³⁶ dgs, “Meer dan 50 doden in Las Vegas: ‘Nog geen link met terreurgr... - De Standaard’”; dgs, “Dit weten we over de dader van de schietpartij in Las Vegas”; Lartey, “Marilou Danley, Girlfriend of Las Vegas Gunman, Saw ‘no Warning’ of Violence”; Robertson en Smith, “Las Vegas Shooter Recalled as Intelligent Gambler Well-Versed on Gun Rights”; “Las Vegas Shooting”; Janzing, “Archief”; Hong, Cho, en Lee, “Revisiting the Virginia Tech Shootings”; Shaw, “Multiple Murders: The Virginia Tech Massacre, Multiculturalism, and the Death of Tragic Drama.”; Sparling, “Virginia Tech massacre”; “Massacre at Virginia Tech leaves 32 dead - Apr 16, 2007”; Kwon en Moon, “The Bad Guy Is One of Us”.

¹³⁷ BELGA, “Lufthansa wist van depressie copiloot”; jvt, “Copiloot kampte met zware depressie”; rvs, “Copiloot eerder al in behandeling voor zelfmoordneigingen”; “Co-piloot doorstond depressie en had relatieproblemen”.

¹³⁸ “Ramppiloot wilde beroemd worden”.

¹³⁹ Cavanaugh, “Does Religion Cause Violence?”, 4. (Eigen vertaling, cursivering van de auteur)

Wanneer we geweld verbinden aan religie, zijn we volgens Cavanaugh dus vaak schuldig aan vooringenomenheid. De kans is immers klein dat we de religie die we zelf aanhangen zullen zien als bron van geweld. Vanuit deze conclusie gaat Cavanaugh naadloos over tot het tweede centrale thema van zijn paper: Waarom is de verbinding tussen religie en geweld zo veelvoorkomend? Zijn antwoord op deze vraag is sterk en ontnuchterend. Volgens Cavanaugh is de enige reden dat we zo vast blijven hangen aan deze verbinding, het feit dat het Westen er voordeel uit haalt. Het stelt ons in staat om een “geruststellende dichotomie tussen *hun* geweld – dat absolutistisch, verdelend en irrationeel is – en *ons* geweld – dat bescheiden, verenigend en rationeel is”¹⁴⁰ te creëren.

Ook Igor Primoratz, één van de grootste autoriteiten over het onderwerp terrorisme, ontwaart een dubbele standaard wanneer er over terrorisme wordt gesproken.¹⁴¹ Deze dubbele standaard is die van *wij* en *zij*.¹⁴² Net zoals religie, worden de potentiële terreur die we zelf begaan niet als slecht ervaren, maar dat van onze tegenstanders wel. *Onze* religie is niet gewelddadig en *onze* acties zijn geen vorm van terreur, maar *hun* religie is gewelddadig en *hun* acties zijn terroristisch.

De psychopaat

Cavanaugh gaf aan dat het onderscheid tussen religieus en seculier geweld ons niet verder helpt. Toch lijken we er, zeker in het geval van aanslagen, halsstarrig aan vast te houden. Zowel Cavanaugh als Primoratz geven als reden aan dat we het onderscheid gebruiken om afstand te bewaren tussen onszelf en de extreme geweldpleger.¹⁴³

Maar waarom hebben we een concept zoals terreur nodig om deze afstand te creëren? In zijn artikel “From the Other to the Double: Identity in Conflict and Boston Marathon Bombing.” gaat Piotr Szpunar na wat er zo eigen is aan onze verhouding tegenover de terrorist. Oorspronkelijk was de term ‘terrorist’ een manier om vijanden te demoniseren, maar nu wordt het ook gebruikt om bepaalde acties te analyseren.¹⁴⁴ Szpunar haalt de volgende informatie bij Chuang en Chin Roemer:

¹⁴⁰ Cavanaugh, 9. (Eigen vertaling en cursivering)

¹⁴¹ Primoratz, *Terrorism*, 7. De auteur beschrijft twee dubbele standaarden, maar slechts één daarvan is relevant voor dit onderzoek.

¹⁴² *Ibid.*, 7.

¹⁴³ *Loc. cit.*; Cavanaugh, “Does Religion Cause Violence?”, 9.

¹⁴⁴ Szpunar, “From the Other to the Double”, 578.

De zogeheten home-grown terrorist dient een meer complexe situatie aan, waarin de bedreiging zelf in de media wordt gekarakteriseerd als iets dat zowel van binnenuit als van buiten komt.¹⁴⁵

De daders van aanslagen waar we vandaag de dag mee worden geconfronteerd zijn niet meer een vijand afkomstig uit een vijandige natie. Integendeel, meer en meer zijn ze opgegroeid in de regio die ze in het vizier nemen. De dader is een 'double', een dubbelagent, die zowel heel dicht bij ons staat als zich op gewelddadige wijze van ons onderscheidt.¹⁴⁶ In zekere zin is de dubbelagent net zoals onszelf. Hij leefde in dezelfde omgeving, liep door dezelfde straten, praatte met dezelfde mensen en misschien kenden we hem zelfs. Met andere woorden: zijn gruweldaad is het enige dat hem van ons onderscheidt. Dit wil zeggen dat als we geen termen hebben om afstand te creëren tussen de terrorist en onszelf, we met een haast ondraaglijke gedachte blijven zitten: het had mij ook kunnen overkomen.

Als dubbelagent is de dader van een aanslag onaangenaam dichtbij. Het is moeilijk om te aanvaarden, dat iemand die tot zo een extreme vorm van geweld in staat is, niet zo veel van onszelf verschilt. De dubbelagent belichaamt dus een zekere ambiguïteit.¹⁴⁷ Om deze te lijf te gaan worden verschillende technieken gebruikt. Allereerst is er, zoals gezien, het onderscheid op basis van religie. Ondanks het feit dat het ons meestal geen inzicht geeft in wat de dader echt drijft, stelt het ons in staat afstand te creëren. Hij was gelovig en gewelddadig, wij zijn ongelovigen/andersgelovigen en dus vreedzaam.

Wanneer de dader echter niet binnen het kader van de terrorist past, is er een ander concept dat de plaats ervan inneemt: dat van de psychopaat. De dader van een aanslag die anders te dicht bij ons lijkt te staan moet wel psychologisch gestoord zijn. Het gevolg hiervan zijn talloze psychologische analyses van figuren zoals Breivik, Van Themsche, Lubitz en Paddock. Een psychologische analyse is echter nooit sluitend en kost meestal ook veel moeite. Het is daarom ook logisch dat wanneer we een ander verschil als boosdoener kunnen aanduiden, dat wordt gekozen. De psychologische analyses van gewelddadige moslims ontbreken vaak.

¹⁴⁵ Ibid., 579. (Eigen vertaling)

¹⁴⁶ Ibid., 580.

¹⁴⁷ Loc. cit.

We worden hier geconfronteerd met een logica die zeer effectief is om afstand te scheppen tussen onszelf en de daders. Er is echter iets grondig mis met deze logica. Szpunar schrijft het volgende: "In dit geval was de vijand kwaadaardig, omdat ze de vijand was; ze was niet de vijand omdat ze kwaadaardig was."¹⁴⁸ Wanneer we dit toepassen op de psychologisering van de dubbelagent, wordt duidelijk dat de inzet van deze analyses geen gezond wetenschappelijk instinct is. Daders van aanslagen worden niet gezien als in staat tot het gruwelijke, omdat ze lijden aan een psychische stoornis. Net het omgekeerde is waar. Het is net omdat ze in staat zijn tot gruweldaden, dat we niet anders willen/kunnen dan besluiten dat deze psychisch gestoord is.

De keuze voor het perspectief van de radicale verliezer gaat in strijd met deze ideeën. De radicale verliezer is immers in de eerste plaats gewoon een verliezer: iemand die heeft meegedraaid in de samenleving maar zich er geen stabiele plaats in kon geven. Het confronterende aan de radicale verliezer is dus net zoals bij de 'double', dat het ons misschien had kunnen overkomen. Hij dreigt een maatschappelijke dynamiek (die van de verliezer) bloot te leggen die ons beangstigt.

De concepten terrorist en psychopaat zijn onlosmakelijk verbonden aan vooroordelen en pogingen om ons van gewelddadige individuen te onderscheiden. Het is dus legitiem een ander perspectief in te nemen, wanneer ik inzicht wil krijgen in de motieven van daders van aanslagen: een perspectief op de radicale verliezer. Maar er is nog een reden om niet meer te willen spreken over een terrorist of een psychopaat.

Wanneer we aanslagen wijten aan de psychische toestand of de ideologie van de dader, botsen we echter op een ethisch dilemma. Psychopathie is een aangeboren afwijking. Psychische gestoordheid gaat vaak samen met een zekere ontoerekeningsvatbaarheid, die niet aan elke dader mag worden toegekend. Ook wanneer we ideologie of religie als verklarende factor kiezen, worden we met een gelijkaardig probleem geconfronteerd. Ideologie/religie wordt dan gezien als iets dat de dader heeft gebrainwasht. Maar als het de ideologie was die de dader tot een gek maakte, dan kunnen we hem niet verantwoordelijk stellen.

Zowel aan de gebrainwashte terrorist als aan de psychopaat kan geen ethische verantwoordelijkheid worden toegeschreven. Deze vaststelling gaat in strijd met ons intuïtief

¹⁴⁸ Szpunar, "From the Other to the Double", 586. (Eigen vertaling)

aanvoelen. Ook dit is een reden om een perspectief te verkiezen dat niet spreekt over een terrorist of psychopaat. Ook daarom is het legitiem om te kiezen voor een perspectief op de radicale verliezer.

4. Aanslagen als het werk van radicale verliezers

Legitimiteit van het perspectief

Het is om drie redenen legitiem om Enzensbergers concept 'radicale verliezer' te gebruiken om aanslagen en hun daders te analyseren.

De eerste kwam als conclusie uit het vorige hoofdstuk, maar laat mij ze kort even herhalen. Wanneer we spreken over terroristen of psychopaten, zijn we vaak schuldig aan een redenering op basis van vooroordelen. Het concept 'terrorist' wordt ingezet om daders van buitenlandse origine of met buitenlandse roots te categoriseren. Ze worden bestempeld als ideologische fanatici. Wanneer het gaat over een dader uit de 'autochtone' bevolking, wat in de meeste gevallen betekent dat er geen sporen meer van buitenlandse roots zichtbaar zijn, spreken we niet zo snel over een 'terrorist'. In dit geval worden de daders vaak beschreven als psychopaten. Bij hen wordt niet de ideologie, maar een psychologische stoornis gezien als de oorzaak van onmenselijkheid.¹⁴⁹

Een tweede reden die het inzetten van een perspectief op de radicale verliezer legitimeert, is dat het zich niet laat verblinden door ideologische factoren. Uit het vorige hoofdstuk bleek immers dat de analyse vaak stopt zodra een ideologie kan worden verbonden aan de dader. Ideologieën van daders van aanslagen zijn vaak niet sterk genoeg afgelijnd om te kunnen dienen als studieobject. Niet elke dader heeft een ideologie uiteengezet zoals Breivik dat deed. Integendeel, wanneer we kijken naar bijvoorbeeld Merah of aanslagen in naam van IS, is het vaak onduidelijk wat de inhoud is van hun ideologie. In veel gevallen weten de daders niet eens veel af van de ideologie die ze willen representeren. Een voorbeeld hiervan zijn de zogeheten Syriëstrijders, de mensen die naar Syrië trokken om het verzet tegen de plaatselijke regering te ondersteunen. Veel van hen kwamen gedesillusioneerd terug na de confrontatie met hoe het bij IS effectief aan toe ging.¹⁵⁰

De derde legitimatie voor het perspectief op de radicale verliezer is de alternatieve analyse die ze aanbiedt. Ideologie wordt als verklarende factor niet alleen aan de kant

¹⁴⁹ Ik drijf hier het onderscheid op de spits in functie van het punt dat ik wil maken. Er zijn gevallen van 'autochtone' bekeerlingen tot de islam, die ook makkelijker aan terreur worden gelinkt dan aan psychopatie. Zie ook het voorbeeld van Breivik op pagina 57 van deze thesis.

¹⁵⁰ Taub, "What Happens to Former ISIS Fighters?"; "Disillusioned Jihadist' Who Joined ISIS in Syria Wants to Come Home, Face Trial in Britain"; "Isis"; Van Horenbeek, "Homans wil gedesillusioneerde ex-Syrië-strijders voor de klas"; Montasser en Stockmans, "Lepel moslimjongeren geen verhaaltjes in, activeer hen".

geschoven, maar wordt vervangen door een analyse vanuit de verliezer. Deze analyse kan verklaren waarom we worden geconfronteerd met een grote verscheidenheid aan daders van aanslagen, die niet onder bepaalde ideologieën kunnen worden gecategoriseerd. Voorbeelden van deze niet-ideologisch categoriseerbare daders zijn Paddock, Van Themsche, Lubitz en school shooters. Het eerste hoofdstuk, dat aantoonde waarom we in onze samenleving worden geconfronteerd met verliezers, laat ook zien dat het relevant is om verliezers als uitgangspunt te nemen voor verdere analyse.

Ideologie, het collectief en de aanslag

Nu ik redenen heb gegeven waarom het concept 'radicale verliezer' inzetbaar is en ik eerder ook al heb uitgelegd wat het concept inhoudt, kan ik het gebruiken om te proberen meer inzicht te krijgen in daders en hun aanslagen. Aan het eind van het tweede hoofdstuk heb ik drie vragen geformuleerd. Deze vragen probeer ik hier te beantwoorden, aan de hand van een perspectief op de radicale verliezer. Deze vragen luiden: "Wat is de rol van ideologie?", "Wat is de rol van 'lotsgenoten'/het collectief?" en "Wat is de functie van de aanslag?"

1) Wat is de rol van ideologie?

Het antwoord op deze vraag is niet dat ideologie geen rol speelt. We zagen echter eerder dat ideologie niet de centrale rol krijgt, wanneer we een perspectief op de radicale verliezer inzetten. Ideologie krijgt bij de radicale verliezers een instrumentele rol. Dit wil zeggen dat het een specifiek doel heeft. Laten we om dit beter te begrijpen wat Enzensberger hierover zegt.

Het enige dat de radicale verliezer drijft, is een drang naar vernietiging. Omdat er verschillende dingen vernietigd kunnen worden, is dit niet voldoende om de radicale verliezer een duidelijke richting te geven. De radicale verliezer heeft een ideologie nodig, niet alleen voor zichzelf, maar ook om zich te kunnen verenigen met andere radicale verliezers.¹⁵¹

Onze samenleving wordt de dag van vandaag geteisterd door verenigde radicale verliezers. Terreurgroepen zoals Boko Haram en IS zijn bijna dagelijks een nieuwsitem. De islam wordt geassocieerd met deze groepen. Er bestaat een radicaal gebruik van de

¹⁵¹ Enzensberger, *De radicale verliezer*, 2016, 33–34.

islamitische ideologie, maar de islam is zeker niet zelf een radicale ideologie. Er bestaan ook meerdere islamitische ideologieën. Radicaal gebruik van een ideologie betekent het kiezen van een bestaande ideologie, maar deze aanpassen en anders praktiseren. Met name elementen met betrekking tot haat, agressie, onrecht, wraak worden extra in de verf gezet of toegevoegd. Een radicale ideologie daarentegen bevat deze elementen al van bij het begin. Ze ontstaat vanuit deze negatieve ideeën. Een goed voorbeeld hiervan is het lijvige manifest, geschreven door Breivik. Hij vulde maar liefst 1518 pagina's met citaten en eigen ideeën.¹⁵² Maar hoe ontstaat nu een ideologie voor radicale verliezers? Enzensberger beantwoordt deze vraag als volgt:

Daarvoor is echter een soort ideologische ontsteking nodig die de radicale verliezer laat exploderen. Zoals de geschiedenis laat zien, is er aan dergelijke aanbiedingen nooit gebrek geweest. De inhoud komt daarbij op de allerlaatste plaats. Om het even of het om religieuze of politieke doctrines gaat, om nationalistische, communistische, racistische dogma's – elk sektarisme, hoe geboerneerd ook, is in staat de latente energie van de radicale verliezer te mobiliseren.¹⁵³

Enzensberger schrijft dat er een ideologie nodig is om de negatieve energie van het 'collectief', dit is de term die Enzensberger gebruikt om een vereniging van radicale verliezers te duiden, tot uiting te laten komen. Er zijn echter steeds ideologieën ter beschikking in onze huidige samenleving. Toch zijn deze ideologieën zelden of nooit in oorsprong destructief van aard. De radicale verliezer of het collectief van radicale verliezers vindt echter steeds de nodige basis voor zijn ideologie. Het feit dat de inhoud van deze ideologie van geen doorslaggevend belang is, maakt de zoektocht immers eenvoudig. Enkel het verenigende aspect wordt gebruikt en gecombineerd met een eigen inbreng. Eigen regels en waarden, die destructie promoten, worden vermengd met de gekozen ideologie. Hierdoor kan in feite eender welke ideologie omgevormd worden tot een wapen voor de radicale verliezer of het collectief. De ideologie geeft hun strijd een naam. De ideologie krijgt enkel de functie om de frustraties van de radicale verliezers te integreren in een theoretisch kader, dat de daden voor hen rechtvaardigt.

¹⁵² Pantucci, "What Have We Learned about Lone Wolves from Anders Behring Breivik?", december 2011, 27, 30, 35; Turner-Graham, "Breivik Is My Hero", 416–17.

¹⁵³ Enzensberger, *De radicale verliezer*, 2016, 34.

De ideologische 'ontsteking' mag dan wel een handig bindmiddel zijn voor radicale verliezers, ze is niet de echte doorslaggevende factor in het radicaliseringsproces van de verliezer als individu. De ideologie hoeft ook helemaal niet veel om het lijf te hebben om te werken. Sterker nog, ze kan zelfs zo banaal worden dat ze verdwijnt. School shooters delen geen ideologie. Ze hebben geen gemeenschappelijke doelen. En toch zijn ze met elkaar verbonden. De toekomstige school shooter kijkt op naar zijn voorgangers, alsof het een heroïsche en inspirerende figuren zijn. Zijn shooting is zijn manier om zichzelf in de geschiedenis van de school shooters in te schrijven. Daarnaast zijn er ook heel wat aanslagen die elkaar inspireren over de grenzen van de ideologie heen. De laatste jaren worden we geconfronteerd met een reeks aanslagen, die de vorm aannemen van iemand die met een (vracht)wagen inrijdt op onschuldige voetgangers. Deze aanslagen zijn met elkaar verbonden door een soort 'modelaanslag', in plaats van door een duidelijk afgelijnde ideologie. De inspiratie voor de aanslag ligt dus in een groot aantal gevallen buiten het domein van de ideologie. We kunnen daaruit besluiten dat ideologie niet noodzakelijk de oorzaak is van radicalisering, maar vaak een middel om de gedachten en frustraties van radicale verliezers een richting en vorm te geven.

2) Wat is de rol van lotsgenoten/het collectief?

Een deel van het antwoord is al gegeven in het antwoord op de vorige vraag. Er is een soort van 'strength in numbers' ook voor radicale verliezers. Toch gaat het om meer dan louter de kracht van het aantal. Er zijn andere redenen voor het feit dat het collectief veel gevaarlijker is dan het individu. Wanneer radicale verliezers zich verenigen, motiveren ze elkaar om zich nog meer in te zetten in functie van de beoogde destructie en kunnen ze informatie met elkaar delen. Daarnaast vergroot ook het geografisch gebied waarover radicale verliezers lotgenoten kunnen rekruteren exponentieel, wanneer radicale verliezers zich op afstand verenigen. Elke radicale verliezer kan immers in zijn eigen omgeving (zowel fysiek als op het internet) proberen nieuwe individuen te rekruteren. Hierdoor vergroot het bereik van het collectief exponentieel.

Het is volgens Enzensberger een misvatting te denken dat het een opluchting voor de radicale verliezer is, om een lotgenoot te vinden.¹⁵⁴ Een radicale verliezer is de redding voorbij.

¹⁵⁴ Loc. cit.

De radicale verliezer kent enkel nog het negatieve. Het is ook eigen aan de radicale verliezer om geen enkele waarde meer te hechten aan het eigen leven of dat van anderen.¹⁵⁵ Het enige dat het collectief deelt, is een drang naar vernietiging.

Dat het vinden van lotgenoten geen opluchting is voor de radicale verliezer kan misschien vreemd klinken, maar het houdt volgens mij wel degelijk steek. De band tussen radicale verliezers binnen een collectief is sterker dan die tussen vreemden. Ze delen een afkeer voor de samenleving, waardoor ze toenadering zoeken. Ze zijn dus niet door iedereen vervangbaar, maar lid van een soort gemeenschap met een gelijkaardig wereldbeeld. Een collectief is in de meeste gevallen ook opgetogen, als er iemand zich bij hen wil voegen. Toch is de erkenning die de radicale verliezer krijgt binnen een collectief, geen (opr)echte erkenning. Het is geen erkenning van het individu omwille van wie hij is, maar veel meer om wat hij wil doen. Het individu is nog steeds vervangbaar, omdat het enkel gaat om de bereidheid om een aanslag te plegen.

Wat de radicale verliezer krijgt binnen het collectief is aandacht. Erkenning definieer ik als gericht op het individu als individu, in tegenstelling tot aandacht die louter wordt gegeven aan een bepaalde handeling. We zeggen regelmatig over sommige mensen, dat ze enkel bepaalde dingen doen om aandacht te krijgen. Het is in de eerste plaats de singuliere handeling die aandacht krijgt en pas in tweede instantie het individu. In handelingen die aandacht krijgen, is het individu volledig vervangbaar. Wanneer we iemand een driedubbele salto zien maken op een trampoline zal dit onze aandacht trekken en zullen we wellicht verbaasd zijn over wat we te zien krijgen. Het maakt echter in de meeste gevallen niet uit wie dit kunstje uitvoert. Erkenning daarentegen is steeds de erkenning van een persoon. We erkennen onze vrienden niet om wat ze doen, maar om wie ze zijn. Uiteraard spelen ook hun handelingen een rol, maar dan gaat het over hoe deze handelingen samen het karakter van de persoon vormen.¹⁵⁶ Wanneer we iemand erkennen, zijn we in staat om verder te kijken dan singuliere handelingen. We kunnen dingen vergeven in naam van wie iemand is, als meer dan meer dan die ene handeling.¹⁵⁷

¹⁵⁵ Enzensberger, 26.

¹⁵⁶ Arendt, *De menselijke conditie*, 163. Hoewel bij Hannah Arendt de nadruk vooral ligt op het spreken wanneer het gaat over het zichzelf tonen aan (zichzelf en) anderen, vind ik het nodig naar haar werk te verwijzen. Mijn eigen visie op menselijke activiteiten is immers sterk beïnvloed door het gedachtegoed van Arendt. In deze thesis mis ik echter de ruimte om dit naar behoren uit te werken.

¹⁵⁷ Schutter en Peeters, *Hannah Arendt*, 49.

Erkenning is persoonlijk en getuigt van onze uniciteit. Het bestendigt ons zelfbeeld, terwijl aandacht dat niet doet. Dit wil echter niet zeggen dat we niet kunnen genieten van aandacht. Aandacht kan op het moment zelf makkelijk worden ervaren als een substituut voor onze behoefte aan erkenning. Het wordt immers pas na verloop van tijd duidelijk of we werden erkend of slechts aandacht aan ons werd geschonken. Aandacht is vluchtig, snel voorbij en dus niet zo stabiel als erkenning.

Binnen een collectief kan de radicale verliezer dus alleen tijdelijk zijn behoefte aan erkenning vergeten. Daartegenover staat echter een vrij hoge druk om in actie te komen. Zodra de radicale verliezer geen bereidheid meer toont om te doen wat het collectief wil, wordt hij bestempeld als een lafaard of een verrader. In het beste geval zal het collectief de passieve radicale verliezer dan verstoten of straffen. In het slechtste geval wordt hij gedood.

3) Wat is de functie van de aanslag?

Opvallend is dat de meeste radicale verliezers na hun daad van terreur, ook zelf om het leven komen. Enzensberger schrijft hierover dat het in strijd is met onze common sense om aan te nemen dat dit doelbewust is. Zelfbehoud wordt gepropageerd als een natuurwet en het eerste principe van ons bestaan. De drang tot zelfbehoud heeft, volgens Enzensberger, echter niet veel om het lijf. Tijdens oorlogen worden soldaten ervan overtuigd om nog eerder te sterven dan te capituleren. In tijden van vrede zijn er ook heel wat mensen die hun leven in gevaar brengen, door het beoefenen van extreme sporten. Daarnaast is zelfmoord een fenomeen dat, in welke tijd of cultuur dan ook, steeds is voorgekomen, ondanks het taboe dat hierrond leeft.¹⁵⁸ Enzensberger verklaart de zelfmoord van de radicale verliezer als volgt:

Want op den duur is het niet eenvoudig je tegenover een vijandige wereld staande te houden, en nooit kun je de verdenking helemaal van jezelf afzetten dat er misschien een eenvoudiger oplossing is; de oplossing namelijk dat het aan hem [de radicale verliezer] ligt, dat de vernederde zelf schuldig is aan zijn vernedering, dat hij het respect dat hij opeist niet verdient, en dat zijn eigen leven niets waard is.¹⁵⁹

Onze samenleving wil ons doen geloven, dat de mislukkeling zelf verantwoordelijk is voor zijn falen en deze opvatting wordt ons al van jongs af aan aangeleerd.¹⁶⁰ Het mag dus

¹⁵⁸ Enzensberger, *De radicale verliezer*, 2016, 29–31.

¹⁵⁹ *Ibid.*, 26.

¹⁶⁰ De Botton, *Statusangst*, 93, 98.

niet verbazen, dat dit idee ook bij de radicale verliezer aanwezig blijft. Het is, volgens Enzensberger, niet contradictorisch dat de radicale verliezer zowel anderen als zichzelf als schuldige aanwijst. Integendeel, het succes van de anderen en zijn zelfhaat werken samen, om zijn negatieve energie te vergroten.¹⁶¹ Enzensberger schrijft het volgende: “De enige uitweg uit het dilemma is de fusie van vernietiging en zelfvernietiging, agressie en autoagressie.”¹⁶²

Met zijn aanslag raakt de radicale verliezer zijn externe vijand dubbel, wanneer de radicale verliezer ook zichzelf doodt. In de eerste plaats, is er de schade die hij berokkent. En in de tweede plaats, ontsnapt de radicale verliezer ook aan vervolging, door zelfmoord te plegen. “Zijn triomf bestaat erin dat je hem kunt bestrijden noch bestraffen, want daarvoor zorgt hij zelf.” De radicale verliezer ervaart het eigen leven als waardeloos en geeft zichzelf mee de schuld van zijn ongeluk. Hij brengt daarom ook zichzelf om als straf. Deze zelfhaat stimuleert hem des te meer, om zijn eigen leven op te offeren en daarmee niet alleen gerechtigheid te doen geschieden tegenover zijn vijand, maar ook tegenover zichzelf.

Enzensbergers standpunt is ondubbelzinnig: een aanslag heeft geen betekenis voor de dader. Het is echter mogelijk een interpretatie te maken van een aanslag als iets dat wel degelijk betekenisvol is voor de dader. In sommige gevallen kan het zelfs worden gezien als een soort keerpunt in het leven van de dader. Met zijn aanslag eist de dader de erkenning op die hij in zijn leven steeds misliep. Deze compleet losgeslagen erkenningsdynamiek geeft een duidelijke functie aan de aanslag. De dader was als radicale verliezer niets anders dan een loser en dus zelf ook een ‘nobody’. Een niets. Door het plegen van de aanslag gebeurt er echter een mogelijke verschuiving: het individu hoeft zich niet meer te identificeren als verliezer, maar kan zichzelf identificeren als een dader. De aanslag heeft dan als functie om de radicale verliezer te doen ontstijgen aan zijn ‘niets zijn’ en hem in staat stellen om een positie in te nemen die wordt erkend.

¹⁶¹ Enzensberger, *De radicale verliezer*, 2016, 26–27.

¹⁶² *Ibid.*, 27.

Slotbeschouwing

Deze thesis was een onderzoek naar de drijfveren van daders van aanslagen, vanuit het concept 'radicale verliezer'. In dit onderzoek heb ik geprobeerd zo veel mogelijk facetten van de radicale verliezer te bespreken. Uit een gerichte lectuur van twee theaterstukken, respectievelijk over Mohamed Merah en Anders Behring Breivik, stelde ik vast dat er op cruciale vlakken gelijkenissen zijn tussen beide daders. Elementen van een afkeer tegenover de samenleving, een drang naar erkenning, een gevoel van verlies en verlies van voeling met de realiteit, kwamen in beide theaterstukken voor.

Ik gebruikte Allain De Bottons analyse van 'status-lozen' in onze samenleving, om te ontdekken wat er omgaat in de verliezers van onze samenleving. Vooral de werking van de meritocratische ideologie trad hier op de voorgrond. Mensen worden in de samenleving continu tegenover elkaar uitgespeeld in een systeem dat is gebaseerd op snoeiharde concurrentie. De uitkomst van deze strijd wordt gebruikt als een uitdrukking van verdienste. Wie overwon kreeg een nooit eerder voorgevallen gevoel van erkenning voor zijn moeite. De verliezers daarentegen, blijven niet alleen maar met lege handen over, ze worden ook nog eens beladen met de schuld van hun verlies. Dit legitimeerde deels een analyse vanuit het concept 'radicale verliezer'.

Om het perspectief op de radicale verliezer verder te legitimeren heb ik aangetoond dat concepten zoals terrorist en psychisch gestoorde, hun doel lijken te missen, in de gevallen die ik wilde bespreken. Deze termen waren in de context van mijn onderzoek meer verbonden aan vooroordelen, dan aan bewijs. Bij het gebruik van deze concepten ontstaat er een valse dichotomie tussen extreem geweld van autochtonen en allochtonen. Wanneer de dader een moslim is, stuiten we vaak op analyses van zijn ideologie. Deze ideologie wordt ingezet als oorzaak van zijn radicalisering. Wanneer een dader echter het profiel heeft van een blanke burger, wordt hij meestal bestempeld als een psychopaat. Het gevolg hiervan zijn psychische en sociale analyses die tot de conclusie komen dat de dader aan een stoornis leed. Beide termen lijken echter niet te kunnen raken aan een essentiële gevoeligheid van de feiten. Aan een gebrainwashte extremist of een psychopaat kan geen ethische verantwoordelijkheid worden toegeschreven. Er zijn dus genoeg redenen die het gebruik van een perspectief op de radicale verliezer legitimeren.

Daarom probeerde ik Enzensbergers concept van de radicale verliezer in te zetten, in een poging om een nieuw licht te werpen op de drijfveren van daders van aanslagen. Aan de hand van dit concept kon ik drie belangrijke conclusies trekken.

De eerste conclusie is dat ideologie niet meer de centrale rol speelt die er (in het geval van de terrorist) aan wordt gegeven. Dit betekende echter nog niet dat ideologie compleet buiten beschouwing wordt gelaten. Ideologie wordt door Enzensberger beschreven als een middel voor de radicale verliezer, om zich te verenigen met anderen, niet als een doel op zich.

De tweede conclusie is dat deze collectieven, waarin radicale verliezers zich verenigen, veel meer schade aanrichten dan een individu, maar dat dit de individuele radicale verliezer niet verder helpt. Het stelt radicale verliezers in staat om gecoördineerd te werk te gaan en elkaar te motiveren om zich nog meer in te zetten voor het gemeenschappelijke doel: de vernietiging. Ondanks de waardering die leden van een collectief voor elkaars daden kunnen hebben, waarderen ze elkaar zelden of nooit als persoon. Elke individuele radicale verliezer blijft voor het collectief slechts een middel. Het doel van een collectief van radicale verliezers is enkel de vernietiging. Daarom kan de individuele radicale verliezer zijn behoefte aan erkenning nooit vervullen binnen een collectief, maar neemt hij vaak genoegen met de aandacht voor zijn daden.

De derde conclusie is dat de aanslag een specifieke functie heeft voor de radicale verliezer. Het is een manier om de samenleving en vaak ook zichzelf te straffen voor zijn verlies. Door zijn eigen leven te nemen bij de aanslag ontnemt hij de samenleving de kans hem te bestraffen. Zijn aanslag zal de samenleving dus niet alleen direct schaden, maar ook indirect. Ze blijft achter zonder de dader te kunnen straffen en zonder een antwoord op de vraag wat hem dreef. Zijn impact gaat dus verder dan de fysieke schade die hij berokkent.

In deze thesis botste ik echter op heel wat thema's die ik hier niet volledig heb kunnen uitwerken. Waar ik vooral ontdekt heb, is dat de problematiek van erkenning en identiteit diep verweven is met mijn filosofisch onderzoek naar daders van aanslagen. Vanuit het perspectief op de radicale verliezer is er echter nood aan verdiepend filosofisch onderzoek over deze thema's. Mijn intuïties leiden mij in deze context naar twee filosofen met wie ik tijdens mijn studie uitgebreid in contact ben gekomen. De eerste is Charles Taylor die met zijn 'Sources of the Self' een omvattend werk heeft neergezet over identiteit, voornamelijk vanuit het standpunt van het individu. De tweede is Hannah Arendt die zich in haar werk vooral richt op intermenselijke relaties. Taylors analyse van de erkenning door 'significant others' heeft in

mijn uiteenzetting voortdurend door mijn hoofd gespeeld. Verder kunnen Arendts concepten van 'sensus communis' en verlatenheid, in combinatie met haar theorie van de het vergeven, volgens mij een interessant licht werpen op de problematiek van de radicale verliezer. Dat zou een intensieve studie van hun teksten en heel wat bijkomend onderzoek vereisen. Ik hoop dat ik in de toekomst de gelegenheid krijg om me daar verder in te verdiepen. In ieder geval is de problematiek die ik hier filosofisch geanalyseerd heb, niet weg te denken uit de media en zal ze mij nog wel lange tijd achtervolgen. Kortom, de vragen die ik hier heb opgeworpen, houden me bezig.

Bibliografie

- “Anders Behring Breivik Court Statement 2012-04-17 (Opening Statement) - The Breivik Archive”. Geraadpleegd 9 februari 2018.
<https://sites.google.com/site/breivikreport/documents/anders-breivik-court-statement-2012-04-17>.
- Arendt, Hannah. *De menselijke conditie*. Vertaald door C Houwaard. Amsterdam: Boom, 2017.
- . *The Origins of Totalitarianism*. New ed. A Harvest Book HB244. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1973.
- Arnoudt, Rik. “Broer van terrorist Mohammed Merah krijgt 20 jaar cel”. vrtnws.be, 20:37+01:00. <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2017/11/02/broer-van-terrorist-mohammed-merah-krijgt-20-jaar-cel/>.
- Baumer, Martin. “Loïc Liber, seul rescapé de Merah : ‘Tant bien que mal, je m’accroche à la vie’”. *outr-mer 1ère*, 14 maart 2015. <https://la1ere.francetvinfo.fr/2015/03/13/loic-liber-seul-rescape-de-merah-tant-bien-que-mal-je-m-accroche-la-vie-238161.html>.
- BELGA. “Lufthansa wist van depressie copiloot”. *Gazet van Antwerpen*, 31 maart 2015. https://www.gva.be/cnt/dmf20150331_01608286/lufthansa-wist-van-depressie-copiloot.
- Benjamin, Walter, Michael William Jennings, Brigid Doherty, Thomas Y. Levin, en E. F. N. Jephcott. *The Work of Art in the Age of Its Technological Reproducibility, and Other Writings on Media*. Cambridge, Mass: Belknap Press of Harvard University Press, 2008.
- Cavanaugh, William T. “Does Religion Cause Violence?” *Harvard Divinity Bulletin* 35, nr. 2/3 (spring 2007). <https://humanrights.utah.edu/artCavanaugh.pdf>.
- Cody, Edward. “Mohammed Merah, Face of the New Terrorism”. *Washington Post*, 22 maart 2012, sec. Europe. https://www.washingtonpost.com/world/europe/mohammed-merah-face-of-the-new-terrorism/2012/03/22/gIQA2kL4TS_story.html.
- “Co-piloot doorstond depressie en had relatieproblemen”. *NOS*, 27 maart 2015. <https://nos.nl/artikel/2027117-co-piloot-doorstond-depressie-en-had-relatieproblemen.html>.
- Cullen, Dave. “The Depressive and the Psychopath”. *Slate*, 20 april 2004. http://www.slate.com/articles/news_and_politics/assessment/2004/04/the_depressive_and_the_psychopath.html?via=gdpr-consent.
- De Botton, Alain. *Status Anxiety*. New York: Pantheon Books, 2004. <http://site.ebrary.com/id/10063782>.
- . *Statusangst*. Vertaald door Jelle Noorman. 25ste dr. Amsterdam: Olympus, 2016.
- De Greef, Jos, Christine Van Tichel, en Denny Baert. “Dader aanslag Manhattan is Oezbeek met link naar IS”. vrtnws.be, 1 november 2017. <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2017/11/01/terreuraanslag-manhattan---verdachte-succesvol-geopereerd/>.
- De Proost, Ellen, Youssef Aouriaghel, Eveline van Hooijdonk, Najim Einuan, Herman De Greve, en Ait Serhane Serhane. “Van moslimterrorist tot kruisvaarder: Breivik in de media”. *DeWereldMorgen.be*, 10 augustus 2011. <http://www.dewereldmorgen.be/artikels/2011/08/10/van-moslimterrorist-tot-kruisvaarder-breivik-in-de-media>.

- dgs. "Meer dan 50 doden in Las Vegas: 'Nog geen link met terreurgr... - De Standaard". De Standaard, 3 oktober 2017. http://www.standaard.be/cnt/dmf20171002_03107558.
- dgs, adm, tg. "Dit weten we over de dader van de schietpartij in Las Vegas". De Standaard, 3 oktober 2017. http://www.standaard.be/cnt/dmf20171002_03107738.
- "'Disillusioned Jihadist' Who Joined ISIS in Syria Wants to Come Home, Face Trial in Britain". RT International. Geraadpleegd 25 mei 2018. <https://www.rt.com/uk/408010-disillusioned-jihadist-isis-return/>.
- Enzensberger, Hans Magnus. *De radicale verliezer: over de psychologie van de zelfmoordterrorist : essay*. Vertaald door Gerda Meijerink en Gerrit Bussink, 2016.
- Hong, Jun Sung, Hyunkag Cho, en Alvin Shiulain Lee. "Revisiting the Virginia Tech Shootings: An Ecological Systems Analysis". *Journal of Loss and Trauma* 15, nr. 6 (29 oktober 2010): 561–75. <https://doi.org/10.1080/15325024.2010.519285>.
- "Interdire La Pièce Sur Les Dernières Heures de Mohamed Merah". Change.org. Geraadpleegd 22 april 2018. <https://www.change.org/p/françoise-nyssen-interdire-la-pièce-sur-les-dernières-heures-de-mohamed-merah>.
- "Isis: 'Disillusioned' British Jihadists in Syria Want Safe Return". International Business Times UK, 5 september 2014. <https://www.ibtimes.co.uk/isis-disillusioned-british-jihadists-syria-want-safe-return-1464110>.
- "Jacques Mesrine: The Man with 1,000 Faces". the Guardian, 23 oktober 2008. <http://www.theguardian.com/world/gallery/2008/oct/23/france-jacques-mesrine-biopic-film>.
- Janzing, Jolien. "Archief: Hans Van Themsche: portret van een killer". Humo, 7 mei 2012. <http://www.humo.be/humo-dossiers/95955/archief-hans-van-themsche-portret-van-eeen-killer>.
- jvt. "'Copiloot kampte met zware depressie'". De Standaard, 27 maart 2005. http://www.standaard.be/cnt/dmf20150327_01601339.
- Kacimi, Mohamed. *Moi, la mort, je l'aime, comme vous aimez la vie*. France: L'avant-scène théâtre 2017, 2017.
- Kalleberg, Arne L, Stephen L Morgan, John Myles, en Rachel A Rosenfeld. *Inequality - Structures, Dynamics and Mechanisms, Volume 21: Essays in Honor of Aage B. Sorensen*. Burlington: Elsevier, 2004. http://www.123library.org/book_details/?id=33705.
- Knight, George. "Abdelghani Merah veroordeelt islamisme, kiest voor humanisme". Geraadpleegd 17 februari 2018. <https://georgeknightlang.wordpress.com/tag/mohammed-merah/>.
- Kwon, Kyounghee Hazel, en Shin-Il Moon. "The Bad Guy Is One of Us: Framing Comparison between the US and Korean Newspapers and Blogs about the Virginia Tech Shooting". *Asian Journal of Communication* 19, nr. 3 (september 2009): 270–88. <https://doi.org/10.1080/01292980903038998>.
- "La course macabre de Mohamed Merah". *Le Monde*, 11 maart 2013. http://www.lemonde.fr/societe/visuel/2013/03/11/il-y-a-un-an-la-course-macabre-de-mohamed-merah_1846105_3224.html.
- Lartey, Jamiles. "Marilou Danley, Girlfriend of Las Vegas Gunman, Saw 'no Warning' of Violence". the Guardian, 4 oktober 2017. <http://www.theguardian.com/us-news/2017/oct/04/who-is-marilou-danley-girlfriend-of-the-las-vegas-gunman>.

- “Las Vegas Shooting: Gunman Was on Losing Streak and ‘Germophobic’, Police Say”. the Guardian, 21 januari 2018. <http://www.theguardian.com/us-news/2018/jan/20/las-vegas-shooting-police-report-gunman-motive-mystery-stephen-paddock>.
- Lo, Andrea. “The Debate: Is Hostile Architecture Designing People -- and Nature -- out of Cities?” CNN Style, 7 december 2017. <https://www.cnn.com/style/article/new-dean-harvey-james-furzer-hostile-architecture-debate/index.html>.
- “Massacre at Virginia Tech leaves 32 dead - Apr 16, 2007”. HISTORY.com. Geraadpleegd 26 januari 2018. <http://www.history.com/this-day-in-history/massacre-at-virginia-tech-leaves-32-dead>.
- mg, en llc. “Acht doden bij ‘laffe terreurdaad’ in New York (Brussel) - De Standaard”. De Standaard, 1 november 2017. http://www.standaard.be/cnt/dmf20171031_03163569.
- “Mohamed Merah: Outrage as chilling words of Toulouse terrorist are broadcast on French TV | Daily Mail Online”, 9 juni 2012. <http://www.dailymail.co.uk/news/article-2170816/Mohamed-Merah-Outrage-chilling-words-Toulouse-terrorist-broadcast-French-TV.html>.
- Montasser, De’emeh, en Pieter Stockmans. “‘Lepel moslimjongeren geen verhaaltjes in, activeer hen’”, 8 juni 2015. <http://www.knack.be/nieuws/belgie/lepel-moslimjongeren-geen-verhaaltjes-in-activeer-hen/article-opinion-576759.html>.
- Pantucci, Raffaello. “What Have We Learned about Lone Wolves from Anders Behring Breivik?” *Perspectives on Terrorism* 5, nr. 5–6 (2011): 27–42.
- . “What Have We Learned about Lone Wolves from Anders Behring Breivik?” *Perspectives On Terrorism* 5, nr. 5–6 (december 2011): 27–42.
- Primoratz, Igor. *Terrorism: A Philosophical Investigation*. Cambridge, UK ; Malden, MA: Polity, 2013.
- Quinn, Ben. “Anti-Homeless Spikes Are Part of a Wider Phenomenon of ‘Hostile Architecture’”. *The Guardian*, 13 juni 2014, sec. Art and design. <http://www.theguardian.com/artanddesign/2014/jun/13/anti-homeless-spikes-hostile-architecture>.
- “Racistische moorden Van Themsche vandaag twee jaar geleden”. De Morgen, 11 mei 2008. <https://www.demorgen.be/binnenland/racistische-moorden-van-themsche-vandaag-twee-jaar-geleden-b3c66bbe/>.
- “Ramppiloot wilde beroemd worden”. *Joop* (blog), 28 maart 2015. <https://joop.bnnvara.nl/nieuws/ramppiloot-wilde-beroemd-wordsen>.
- Redactie. “Broer van terrorist Mohamed Merah veroordeeld tot 20 jaar cel”. De Morgen, 2 november 2017. <https://www.demorgen.be/buitenland/broer-van-terrorist-mohamed-merah-veroordeeld-tot-20-jaar-cel-b85156a1/>.
- Robertson, Joshua, en David Smith. “Las Vegas Shooter Recalled as Intelligent Gambler Well-Versed on Gun Rights”. the Guardian, 4 oktober 2017. <https://www.theguardian.com/us-news/2017/oct/04/las-vegas-shooter-stephen-paddock-intelligent-gambler-gun-rights>.
- Rockmore, Tom, red. *The Philosophical Challenge of September 11*. 1. publ. Metaphilosophy Series in Philosophy. Malden, MA: Blackwell, 2005.
- rvs. “Copiloot eerder al in behandeling voor zelfmoordneigingen”. Het Nieuwsblad, 30 maart 2015. https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20150330_01605757.
- Schutter, Dirk de, en Remi Peeters. *Hannah Arendt: politiek denker*. 4de dr. Zoetermeer: Klement, 2015.

- Seierstad, Åsne. "Anders Breivik Massacre: Norway's Worst Nightmare". Vertaald door Sarah Death. *The Guardian*, 22 februari 2015, sec. World news.
<http://www.theguardian.com/world/2015/feb/22/anders-breivik-massacre-one-of-us-anne-seierstad>.
- Shaw, Patrick. "Multiple Murders: The Virginia Tech Massacre, Multiculturalism, and the Death of Tragic Drama." *Journal of the Midwest Modern Language Association* 42, nr. 2 (Herfst 2009): 159–80.
- Smith-Spark, Laura. "Who Was French Gunman Mohammed Merah?" CNN. Geraadpleegd 17 februari 2018. <https://www.cnn.com/2012/03/21/world/europe/france-shooting-suspect-profile/index.html>.
- Sparling, Rebecca. "Virginia Tech massacre". *Salem Press Encyclopedia*, 2013.
- Szpunar, Piotr M. "From the Other to the Double: Identity in Conflict and the Boston Marathon Bombing: From Other to Double". *Communication, Culture & Critique* 9, nr. 4 (december 2016): 577–94. <https://doi.org/10.1111/cccr.12124>.
- Taub, Ben. "What Happens to Former ISIS Fighters?" *The New Yorker*, 3 september 2015. <https://www.newyorker.com/news/news-desk/what-happens-to-former-isis-fighters>.
- Turner-Graham, Emily. "'Breivik Is My Hero': The Dystopian World of Extreme Right Youth on the Internet". *AUSTRALIAN JOURNAL OF POLITICS AND HISTORY* 60, nr. 3 (september 2014): 416–30.
- . "'Breivik Is My Hero': The Dystopian World of Extreme Right Youth on the Internet". *Australian Journal of Politics & History* 60, nr. 3 (september 2014): 416–30. <https://doi.org/10.1111/ajph.12070>.
- Van Horenbeek, Jeroen. "Homans wil gedesillustreerde ex-Syrië-strijders voor de klas". *De Morgen*, 6 juni 2015. <https://www.demorgen.be/nieuws/homans-wil-gedesillustreerde-ex-syrie-strijders-voor-de-klas-b10877cd/>.
- Verde, Orlando. "'Breivik was here' [Recensie van de voorstelling 'Breiviks Statement']". *Kif Kif*, 7 april 2014. <http://www.kifkif.be/cult/breivik-was-here-recensie-van-de-voorstelling-breiviks-statement>.
- "Who Was Toulouse Gunman Mohamed Merah?" *BBC News*, 22 maart 2012, sec. Europe. <http://www.bbc.com/news/world-europe-17456541>.